

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
XƏZƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazma hüququnda

FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

MƏHƏMMƏDHÜSEYN SƏİDƏSR ƏBDULLA OĞLU

SARAY VƏ XALQ ŞAİRLƏRİ

İxtisaslaşma: .... Azərbaycan ədəbiyyatı

DİSSERTASIYASI

Elmi rəhbər:

prof. İsa xanlı Hamlet

Bakı - 2011

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI.....	4
---	----------

I FƏSİL

SARAY ŞEİRİNİN ƏDƏBİ PRİNSİPLƏRİ

I-1. Poeziya və onun ictimai-bədii prinsipləri.....	11
---	----

I-2. Azərbaycan –türk şiirinin ilkin qaynaqları	27
---	----

II FƏSİL

SARAY VƏ XALQ ŞEİRİ: LİRİK JANRIN TİPOLOJİ

ZƏNGİNLİYİ

II-1. Saray şeirində bədii konfliktin tipləri.....	29
--	----

II-2.Xalq şeirinin imkanları və poetik xüsusiyyətləri	35
---	----

III-3. Xalq şeirinin fərdi üslub özəllikləri.....	83
---	----

NƏTİCƏ.....	124
--------------------	------------

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	127
--	------------

GİRİŞ

1. İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz hissələrindən biri olan ədəbiyyat sahəsi bəşərin tarixi ilə yanaşı inkişaf dövrünü yaşamış və onun həyatında danılmaz rola malik olmuşdur. Bu sahə bir çox alimləri özünə məşğul etsə də, bir sıra siyasi və ictimai səbəblər üzündən hələ onun qaranlıq qalan cəhətləri açılmamış şəkildə qalmaqdadır. İnsanların tarixi keçmişi, onların həyat tərzini, ənənə və adətlərini, həm də yaşantılarını özündə əks etdirən ədəbiyyatlarının hər iki qolu – şifahi və yazılı qolu bu günə kimi bir çox məsələlərdən asılı olaraq, əhatəli tənqid olunmamışdır.

Ədəbiyyatın əsas hissələrindən biri kimi şeir öz janrları ilə birlikdə bəşərin düşüncə, ruhiyyə və yaşantılarını özündə əks etdirdiyi kimi, onu gələcək nəsələ çatdırmaqda önəmli rol oynamışdır. Bəşər tarixində birinci şeir örnəkləri və onu yaradan şairin şumerlər tərəfindən yarandığını nəzərə alarsaq, indiki İran adlanan ərazilərdə ərəblərin islam dinini qəbulu nəticəsində yüksək dini mədəniyyətə malik olandan sonra bu ölkənin Sasani şahlığını çevirib bu əraziyə hakim olduqda bu ərazinin mədəniyyəti ilə yanaşı onun ədəbiyyatında da dərin təsirlər buraxmışlar. Farsların yazılı mənzum ədəbiyyatının janrları, şeir vəznləri və ərüz bəhrlərinin əksəriyyəti ərəblərdən alınmışdır. Bu günə kimi hələ də farslar avestada olanlardan başqa milli - deyə bir şeir vəzni və ədəbiyyat janrına malik olmamışlar. Fars şeir və ədəbiyyatı ilk yaranan günlərdən tamamilə sarayda və onunla bağlı yaranmağa başlamışdır.

Bir çox hökumətlər, millətlərin yaşadığı və Şərqi ilə Qərbi kəsişdiyi ərazi daxilində yerləşən və bu gün bu ərazinin bir hissəsini özündə yerləşdirən indiki İran ölkəsi mədəniyyətlərin qarışdığı nöqtədə qərar tapdığı üçün onun ədəbiyyatının mürəkkəb mahiyyətli olduğu üzündən onun araşdırması artıq təşəbbüs tələb edir.

Bu ərazinin cənub hissəsində dünyanın daha qədim tarixə malik şumer, sami dilli Babil, urartu, hurri və Elam mədəniyyətləri ilə yanaşı Hind-Avropa mənşəli fars və bu əraziyə hücum edərək dərin izlər buraxan Yunan, Rom və bu ərazidə iltisəqçi dilli qutilər, mannalar və İslam dinin yayılmasından sonra min ildən artıq hakimiyyət quran türk və islam dinini bu əraziyə erməğan gətirən ərəb xalqlarının mədəniyyəti ərəb, fars və türk klassik ədəbiyyatının yaranmasına zəmin yaratmışdır. Bu ədəbiyyatın şifahi qolu qədim tarixə malik olmasına baxmayaraq onun əhatəli şəkildə yazıya alınma tarixi o qədər də qədim tarixə malik deyil. Tərsinə yazılı ədəbiyyat, heç olmasa, islam dini bu ərazidə yayıldıqdan sonra saraylarda mədhlər, qəsidələr, qəzəllər və s. şəkildə yaranmağa başlayır. Bu arada «saray ədəbiyyatı» adlandırdığımız bir ədəbiyyat yaranır ki, burada şairlər – məddahlar şahları, onların ailə üzvləri, nöqərləri, nazirləri və başqa hökumət adamlarını mədh etməyə başlayırlar. Bu şairlər ümum kütləni yox, bəlkə elita təbəqəni öz şeirlərində mədh etməyə başlayırlar.

Saray şairlərinin əksəriyyətini təşkil edən bu məddah şairlərin yaratdığı ədəbiyyata saray ədəbiyyatı deyilir. Əlbəttə divan ədəbiyyatı da dediyimiz özəlliklərə malik olduqda bu bölgüyə daxildir. Bu ədəbiyyat fars, ərəb və türk ədəbiyyatının çox hissəsini təşkil edir. Amma dünyada XX əsrdən bəri baş verən tarixi hadisələr – inqilablar və onlarla bağlı yaranan ədəbi cərəyanlar və yeni dünyagörüşlərinin yaranması millətlərin xalq ədəbiyyatının yenidən bərpası və inkişafına yeni zəminlər yaratmışdır.

Ərəblərin islam mədəniyyətinin yanında yürüdülməyən irqçilik və millətçilik siyasətinin nəticəsində ərəb istilasına qarşı Sasani sülaləsindən olan fars zadəganları Şüubiyyə adı altında bu siyasətə qarşı mədəni, siyasi və ictimai mübari-

zəyə başlamışlar. Farslar öncə ərəb saraylarına yol taparaq ərəb sultanlarını mədh etməyə başlayır, ancaq bu proses Yaqub Leys zamanında qədər ərəbcə yazılarla davam etsə də, onun zamanında farsca yazmağa macal tapa bilib və beləliklə fars millətçi hərəkatı yeni bir ədəbi cərəyan yarada bilmiş və bu cərəyanda Məhəmməd Vəsif (111, s. 30) ilk dəfə farsca şeir ilə fars sərkərdəsini mədh etməyə başlamışdı.

Şübiyyə ədəbiyyatı bir neçə istiqamətdə yaranmağa başlamış, onlardan bəziləri insanların bərabərhüquqlu olduğuna inanır və hamını Allahın yaratdıqları sayırdılar ki, bu inancda olanlar daha çox hikmət və irfana meyl göstərirdilər; ikinci qrup isə İslam dininə tamamilə inansalar da, ərəblərə qarşı sərt mövqe tuturdular və Firdovsi də bu qrupdan idi; amma Dəqiqi kimi radikal müxaliflər islam dininə qarşı sərt mövqe tutaraq Moğların dinindən söz edirdilər. Firdovsinin "Şahnaməsi" bundan sonra yaranmağa başlayır və Firdovsi öz əsrinin milli və irqçi fikirlərini inikas etdirən əsəri yazmaqla saray şairlərinin ən böyük şairinə çevrilir. Firdovsi Şübiyyə ədəbiyyatının təmsilçisi kimi farsların ərəb və türk hakimiyyəti altından xilas olması uğrunda onların milli ruhiyyələrinin yüksəlməsi üçün bu əsəri yazmaqla, sanki öz borcunu ödəmiş bilir, amma tam nostalgiyaya qapanaraq yazdıqları üzündən islamın dini düşüncələrindən uzaq qaldığı üçün peşmanlığını "Yusif və Züleyxa" əsəri ilə bildirir. Yəni gələcəyə arxasını çevirib keçmişə qayıtmağı arzulamaqla gələcək nəsil üçün arzuladığı bir hakimiyyətin necə olduğunu türk və ərəbləri pisləməklə olsa belə, təsvir etmişdir. İranda irqçi təbəqələrin universitetlərdə nüfuzlu olduqları üçün bu zümrənin tənqid edilməsinə geniş meydan verilməmişdir.

Firdovsidən sonra "Azərbaycanın XII əsr intibah dövründə yaşayıb son dərəcə təlatümlü, ziddiyyətli həyat və yaradıcılıq yolu keçmiş qüdrətli sənətkar Xaqani Yaxın və Orta Şərqi ədəbiyyatında saray şeirinin gözəl nümunələrini yaratmış, dövrünün hökmdarlarına mübaliğəli təriflərlə dolu şeirlər həsr etmiş, digər tərəfdən saraylara, qolu və hökmü güclülərə qarşı mübarizə ruhlu, coşqun etiraz və üsyan səciyyəli əsərlər yazmışdır" (47, s. 82-83). Xaqani fars dilində

yazan şairlər üçün qəsidə janrının ustadı sayılır və heç kim onun səviyyəsinə çata bilməmişdir. O, saraydan döndükdən sonra üsyankar məzmunlu ədəbi əsərlər yaratmış və Azərbaycanla birlikdə Şərqi-islam ədəbiyyatında intibah dövrünün güclənməsində əsas rol oynamışdır.

Xaqanidən sonra ən tanınmış xalq şairi, humanist, islam düşüncəsi və bütün ümumbəşəri fikirləri ilə dünya ictimaiyyətini heyran edən Nizami Gəncəvidən ad aparmaq olar. Nizami öz zəmanəsinin ənənələrinin tərsinə olaraq, böyük "Xəmsə" əsərini qələmə almaqla gələcək nəsil üçün tükənməz xəzinə yadigar qoymuşdu. O, Xəmsə şəkilli şeir divanı yazmaqla yanaşı tam insani düşüncələri ilə dünyada sevgi, məhəbbət və inamla yaşamağı əsərlərində gələcək nəsil üçün təqdim edərək özündən qalarğı bir ad qoya bilmişdi. O, özünün böyük əsərlərini böyük hökmdarlara təqdim etsə də, öz əsərlərində böyük bir ata və müəllim kimi onları ədalətə dəvət edib və nəsihət etməyə başlamışdı. "Poeziyasında tərənnüm edilən yüksək bəşəri ideallar həm də sənət baxımından dünya bədii dəyərləri səviyyəsində öz ifadəsini tapan" (7, s. 5) Nizami öz dövrünün xalq şairi adlanmağa daha layiqli şair, alim və həkimdir. Onun yaratdığı məktəbin davamçılarının çox saylı olduğu dediklərimizin sübutudur.

Nizamidən sonra Mövlana, Hafiz, Sədi və s. çağdaş şairləri də xalq şairləri kimi qələmə almaq yerinə düşər. Bunlardan Mövləvi heç zaman bir şahı və ya sərkdəni mədh etməmişdir. Hətta məddahlığı öz şeirlərində kəskin şəkildə tənqid atəşinə tutmuşdur. Eləcə də Nəsimi heç bir şahı və saray adamını mədh etməmişdir.

Yunis Əmrə kimi xalq dilində humanist və insani fikirləri ilə yazıb-yaradan və əsirlər keçməsinə baxmayaraq əsərləri bu günə kimi öz qiymətini qoruyub saxlaya bilən şair öz zəmanəsinin tərsinə olaraq sadə, səlis və xalqın anlaya biləcəyi dillə yazıb yaratmışdır.

Məhəmməd Füzuli kimi nəhəng şair ömrünün ilk günlərində saray şairi kimi çıxış etsə də, ancaq sonralar Xaqani kimi tamamilə dəyişmiş və xalq şairinə

çevrilib və yeri gəlmişkən İslam dünyasının böyük Sultanı I Səlimi nəsihət etməyə başlayır.

M.Ə.Sabir kimi nəhəng xalq şairinin Şərqdə və İranda qoyduğu təsiri o qədər güclüdür ki, İranda şah istibdadına qarşı mübarizə aparan Lahuti kimi tanınmış fars şairi "mən realizmi və satiranı bir hərbə kimi ictimai mübarizədə işlətməyi Sabirdən öyrənmişəm və o, bu yolda mənimlə birlikdə başqa satira yazanların müəllimi olmuşdur..." (112, s. 508) - demişdir. İranda bir çox şair və yazıçılar Sabirin əsərlərini tərcümə edərək özünə ad qazanmışdır.

Təəssüflərlə, Şəhriyar bir uzun müddət saray şairi olmuş, sonra xalq bir müddət xalqa şairini və daha sonra isə vəziyyət dəyişdikdə yenə də saray şairinə çevrilmişdir.

Bu tədqiqat işində şairlərin əsərlərinin əsas hissələri nəzərə alınaraq onları xalq və ya saray şairi kimi təqdim etmişik. Başqa sözlə, xalqa qayğısına qalan şairlərə və xalqı ilə şahlar qayğısını çəkən şairlərə saray şairi deməliyik. Əlbəttə, Füzuli və Sənai kimi şairlər ömürlərinin son çağlarında tamamilə xalq şairlərinə çevrilmişlər.

Elə bu tədqiqat işinin aktuallığı da belə bir mürəkkəb hadisələrlə dolu ədəbiyyat sahəsinin saray şairləri ilə xalq şairlərini dərin öyrənməkdən ibarətdir.

İranda N.Vəzinpur "Mədh fars ədəbiyyatının biabırçılığı" (112) adlı kitabında bu mövzuya az da olsa, toxunmuşdur və məddah saray şairlərini tanıtdırmağa çalışmış, amma bu araşdırmada elmilik tam mənada ağırlıq təşkil etməmişdir. Türkiyədə isə bu mövzuya bənzər olaraq "Patron və Şair" adlı əsər nəşr edilmiş və bir neçə məqalə - "Divan şiirində patron-hami ilişkileri" (46) adlı araşdırmanı və Ə.B.Gölpınarlının "Divan ədəbiyyatı" (102) əsərini görmək mümkündür.

Tədqiqat işinin məqsədi və vəzifələri. Şərqdə, xüsusilə, fars, ərəb və türk xalqlarının saray və xalq şairlərinin xarakteri, onların yaşadığı dövr və yaradıcılıqlarının təhlili tədqiqat işinin əsas məqsədini təşkil edir. Bu tədqiqatda araşdırıcının qarşısında bu vəzifələr qoyulur:

- Bu günə kimi bu mövzu üzərində aparılmamış təhlillər, hansı bir siyasi məqsədlər üzündən saray ədəbiyyatının tənqidinə elmi tədqiqata maneə yaratmış və yaratmaqdadır?

- Saray şairlərinin və ümumiyyətlə şairlərin məddahlığa meyl etməsinin əsas səbəbləri.

- Xalq şairlərinin xüsusiyyətləri və irəli sürdükləri insani fikirlər və düşüncələr.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti. "Saray şairləri ilə xalq şairləri", onların həyatı, ədəbi yaradıcılıqları, onlara təsir qoyan hadisələr, şəxslər tədqiqat işinin obyektini və bu şairlərin haqqında yazılan monoqrafiyalar, şeir kitabları, tənqidi əsərlər, tarixi ədəbiyyat kitabları və jurnallar isə tədqiqat işinin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatda istifadə edilən mənbələr xarakterinə görə bir neçə qrupa bölünür: Şairlərin öz əsərləri (İranda çıxan farsca, Azərbaycan dilində şeir kitabları və türkçə əsərlər); bədii-ədəbi jurnallar və tənqidi məqalələr; dissertasiyalar və elmi araşdırmalar.

Tədqiqatın metodu. Araşdırmada ən çox təsviri və müqayisəli-təhlili metoddan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatda Türkiyə ilə Azərbaycan respublikaları ilə yanaşı İranda da aparılmış tədqiqatlar nəzərə alınaraq bu ölkələrdə gözdən qaçırılmış məqamlar və İranda şovinist fikirli alimlərin dil və ədəbiyyat sahələrində hakim olduqları üzündən bu gün kimi saray və xalq şairləri haqqında qərəzsiz və ədalətli araşdırmanın qarşısının alınmasına görə bu siyasətləri nəzərə almayaraq bu mövzuya yanaşılmışdır.

Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, Şərqdə, xüsusilə, İranda hər hansı siyasi fikir adamları tərəfindən hansı şairin təbliğ və tərəfdarlıq edilməsinə baxmayaraq, onun özü və əsərləri elmi vicdan və insaf nəzərə alınaraq tənqid edilməsinə yeni tənqid baxışı

və metodu təqdim edir və belə metodların universitetlərdə müəllimlər, tələbələr və tədqiqatçılara köməkçi olacağını düşünürük.

Tədqiqatın aprobeiasyası.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

2. İŞİN MƏZMUNU

"Şeir və ədəbiyyat haqqında ümumi anlayış" adlanan I Fəsildə şeir, ədəbiyyat və onlar haqqında ümumi anlayışlar və irəli sürülən fikirlər verilir.

"Saray ilə xalq şairləri" adlanan ikinci fəsildə saray şairləri ilə xalq şairlərinin xüsusiyyətləri və bölgüləri verilərək bu bölgülər əsasında şairlər ümumi şəkildə tanıtılır və hər birinə aid bir neçə şairin yaradıcılığı və həyatı təhlil edilir.

"Azərbaycan və dünya xalq şairlərindən örnəklər" adlanan 3-cü fəsildə Şərq və Qərb dünyasına aid xalq şairlərindən, o cümlədən Mövləvi, Yunis Əmrə, M.Ə.Sabir və s. şairlərin yaradıcılığı ilə bağlı bəzi məqamlara toxunulmuşdur.

Nəticə bölməsində isə irəli sürdüyümüz fikirlərin yekunu və müddəalar verilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısında da istifadə edilmiş elmi mənbələr verilmişdir.

I FƏSİL

SARAY ŞEİRİNİN ƏDƏBİ PRINSIPLƏRİ

I.1. Saray şeirinəin ədəbi prinsipləri

Şeir klassiklər baxımından şüür sözüəndən düzəlmiş bir məfhumdur, lakin termin məfhumunda ədəbiyyat alimlərinin nəzərindən daha artıq tanınmış filosof və Şərqn böyük ədəbiyyat alimi "Əbu Əlisina" və habelə başqa alimlərin fikrincə, "xəyali və ritmik bir kəlam" deməkdir.

Ədəbiyyatşünaslıqda dünyanın ən böyük alimlərdən olan Blinskiyə görə "poeziya ictimai-bədii məzmun əks etdirən poetik təfəkkürün məhsuludur, ona görə həyatına ola bilməyən şeyi poeziyada da yalan və saxtadır. Başqa sözlə desək, obyektiv varlıqda, həyatda ola bilməyən şey poetik ola bilməz... Həqiqi varlığı təsvir etmək üçün hətta yaradıcılıq istedadı da azdır, həyatı başa düşmək üçün ağıl da lazımdır" - demişdir. Belniski fikirlərinə hörmətlə yanaşaraq, biz də bu haqda öz düşüncələrimizi irəli sürmək istərdik.

Bizim fikrimizcə, bu suala düzgün cavabı şairlərdən ummalıyıq. Burada bir daha başqa bir önəmli məsələni də qeyd etməliyik ki, hər şairdən "şeir nədir?" və "nədən ibarətdir?" sualını etmək doğru olmaz və bizi gerçəklərdən daha da uzaqlaşdırabilir. Bu məsələyə düzgün yanaşmaqda hər şairin bütün şeirlərinin özəyini və zirvə əsərini onun şeirə baxışı kimi bilmək olar. Başqa sözlə, hər şair yaradıcılıq həyatının başa-başında bütün şeirlərinin cövhəri ilə görkəmli bir obraz yaradır. O obraz o şairin şeirə münasibəti və onun verdiyi

tərif deməkdir. Məsələn, Mövləvinin şeirinin obrazı bir çılğın, dünya düşüncəli, fəlsəfi baxışlı, ürəyi bəşəriyyət üçün çırpınan, maddi dünyanın aldadıcı boyalarına xor baxan mənə musiqisinin səmasından nəşələnib rəqs meydanında əl-ayaq çalan bir obrazdır. Mövləvinin - qeyd etdiyimiz – obrazı onun "şeir tərifi" deməkdir.

Xəyyamın, Nəsiminin habelə M.Ə.Sabirin şeir obrazları şeir üçün başqa təriflər və S.Vurğun və M.Müşfiq kimi şairlərin şeir obrazları da hərəsi şeirdən başqa təriflər təqdim etməkdədir. Bunu açıqlamalıyıq ki, bu o demək deyil ki, gətirdiyimin örnəklərdə hər şairin şeiri mənəca bir-birindən fərqli olduğuna görə şeir tərifləri də fərqlənir, bəlkə misal gətirdiyimiz, Mövləvi və fars şairi Hafiz, hər ikisi də fəlsəfi şeir yazmışlar, lakin Mövləvinin şeir obrazı Hafizin şeir obrazı ilə tamamilə fərqlidir. Nəhayətdə bu nəticəyə varə bilərik: *Dünyada şairlərin sayı qədər də şeirə tərif mövcuddur.*

Bizim fikrimizcə, başqa fenomenlər kimi proses keçidlərindən keçdikdə Heqelin tarixi cəbrə əsaslandığı gerçəkliyə görə çeşidli hallara düşmüşdür və şeir bir sosial fenomenin olduqda hər zaman sosial istəklərə uyğun olaraq irəli sürülmüşdür. Başqa sözlə, şairlər müxtəlif zamanlarda öz dövrlərinin ehtiyaclarını duyarkən, romantizm, realizm, sürrealizm və başqa axımlar normasında zamanların uyğun olaraq şeirlərini səsləndirmişlər. Bir neçə zəhərlənmiş, dadaizm və ya renessans cərəyanlarına baxmayaraq, nəhayətdə humanizmə əsaslanmış ekzistensializm kimi ədəbi cərəyanlar insana əsaslanıb və onun duyğularını dəyərləndirərək şeirin məqsədini ancaq insan saymışdır və biz də bu fikrə əsasən *"insan"ın qarşısında diz çöküb, yalnız onu müqəddəs hesab edərək, şeirin dəyər ölçüsü sayırıq.*

Fəlsəfə elmində materialist "etmizm" nəzəriyyəsinin banisi olan Demokrit "Poeziya haqqında" və "Ritm və harmoniya" adlı əsərlərində musiqi və poeziya sənəti haqqında danışarkən sənətin mənşəyi, estetik qavrayış və gözəlliyin mahiyyəti məsələlərinə materialist mövqedən yanaşır, şüur və maddi obyektiv aləmin məhsulu hesab edir. İdrakın yaradıcı təxəyyülün varlığını müxtəlif

predmetlərin şüarlarlandığı impulsar əsasında da formalaşdığını insanın qəlbində güclü emosional təsirə malik hiss və duyğular oyatdığını göstərirdi. O həmçinin sənətin və bədii fəaliyyətin həyatın maddi varlığın təqlidindən oxşatmadan ibarət olduğunu söyləyir və bu insanlığın gözəl bütünlükdə gözəlliyə olan meylinin məhəbbətinin nəticəsi kimi şərh edirdi. Qədim Yunan fəlsəfəsinin və bədii estetik fikrinin bir sıra elmi prinsiplərini işləyib hazırlayan Platon isə Demokritin materialist dünya görüşünün əksinə olaraq bədii sənətin mahiyyət, idrak və yaradıcılıq prosesinə idealist mövqedən yanaşırdı, buna görə də o, ictimai şüurun bədii təxəyyülün obyektiv məzmun daşdığını maddi aləmin əks inikası olduğunu qəbul etməz. Onu ancaq insanın daxili duyğularının hiss və həyəcanlarının ilahi ruhun məhsulu mənalandırırdı. Antik yunan ictimai, fəlsəfi və ədəbi fikir tarixinin bəşəriyyətə bəxş etdiyi ən nəhəng və dahi şəxsiyyətlərindən biri və bəlkə birincisi Aristotel "Poetika"nın bədii söz sənəti haqqında 10-a qədər Yunanıstanda yazılmış elmi-nəzəri əsərlər içərisində üstün cəhəti budur ki, Aristotelin müəllimi Platondan fərqli olaraq sənətin varlığına, mənşəyinə, yaranma prosesinə obyektiv mövqedən yanaşırdı, onu maddi aləmin real gerçəkliyinin inikası kimi qəbul edirdi. Onun bəşəri məzmunu həyatı mənasını idrakı-tərbiyəvi əhəmiyyətini ön plana keçirirdi və buradan çıxış edərkən bədii-poetik sənəti sadəcə varlığın real təsviri deyil, həm də həyatı dəyişdirən insanı mənən ucaldan gözəlliyə cəmiyyətin təkamülünə xidmət edən bir məfkurə vasitəsi kimi qiymətləndirirdi" (25, s. 31-35).

Alman mütəfəkkiri Nikolay Hartmən Stetikka kitabında deyir: "Şeirdə ən önəmli mövzu məqsəd və amacın mövcud olmasıdır. Şeir insanın duyğularının coşduraraq onda ürəyə yatan və şənlik gətirici hisslər yartmalıdır. Bir şeir nümunəsi belə bir təsirə malik olars, onu incəsənət şeiri adlandırmalıyıq. Mən yerdən-göydən danışan və yüksək düşüncələrə malik olmayan, ancaq qafiyə və sözlərlə məşğul olan şeirə qiymət verə bilmərəm" (86, s. 78).

Ədəbi cərəyanlar baxımından Froydun nəzəriyyəsinə əsaslanan sürrealist cərəyanın böyük qismi psixologiyə aid olduğuna görə onu açıqlamalıyıq. Bu

cərəyanın elmi fəlsəfəsi Froidun psixi analizidir. İnsan real dünyadan uzaqlaşdıqca xəyal dünyasına daxil ola bilir. Buna görə təkcə xəyal aləmdə ağıl gücünü əldən verir və insan varlığın ən dərin həyəcanlarını dərk edib izah etməyə qadir olur. Buna görə hər yerdə təxəyyül qüvvəsi ağılın irad tutan zəncirlərindən sərbəst olduğunda "üstün olaylar" özünü göstərir. Yuxu aləmi ayıqlıqdan daha önəmlidir, çünki yuxuda aşkar etmə və ilham əlverişlidir. Eşq haradan başlanır, nədən insan başqasına ürək bağlayır, bəlkə sevgilimizin gözündə gördüyümüz həmən gizli istəkdir (gizli incəlik) ki, bizi əldən getmiş rüyalara bağlayır.

Röyaların dağılıqlığı insanı divanələrin dünyası yada salır. Dəlilər eşik gerçəkliklərinə arxa çevirdikləri üçün (Froidun fikrinə əsasən) daxili gerçəkliklərə ağıllı insanlardan artıq bilgiləri var və bizim üçün bir çox mövzuları aydınlaşdırmağa qadirdirlər ki, onlar olmadan heç zaman həll olmayacaqlar. Dəlilər aləmində mütləq hakim təxəyyüldür, onlar təzadlı və bir-birinə bağlı olmayan işlərdə asanlıqla seyr edə bilirlər. Təkcə adi insanlara görə onların fikirləri düzgün deyil, buna görə ki, dəlilər gündəlik işlərini qabaqkı sıra ilə yerinə yetirmirlər, amma onların dünyasında da bizlərin dünyasının kəskinliyi və yeniliyi mövcuddur. Onların hədyanları bizim mərifət dünyamızın genişidir (86, s. 441).

Hegel "Estetikaya aid mühazirələr"inin sonrakı mərhələsində poeziyaya belə tərif verir və "poetik sənətlə plastik sənətlərin ümumi müştərək və spesifik cəhətlərini müəyyənləşdirir. Hegelin qənaətinə görə poeziya söz sənətidir və o, özünün bədii estetik imkanlarına idrak əhəmiyyətə görə başqa plastik sənətlərdən yüksəkdə durur, çünki poeziya idrak və inikas prosesində olduqca geniş əhatə dairəsində əqli-mənəvi və dünyanı tam hərtərəfli təsvir etmək və öz-özlüyündə obyektiv aləm yaratmaq imkanına malik olduğu halda rəssamlıq, heykəltəraşlıq, musiqi kimi plastik sənətlər həyatın bir anını tutub əks etdirdiyinə görə belə imkanlardan məhrumdur, burada Hegel həm də poetik sənətin özünün təsvirin xarakter və mahiyyətinə görə obyektiv və subyektiv

bölgülərə ayırır. Ədəbi növləri (lirik, epik, dramatik) öz nəzəri bədii estetik konsepsiyasına uyğun şəkildə araşdırır” (25., s.65).

Belinski şeir sənətinin ictimai funksiyasını, cəmiyyətdəki tərbiyəvi rolunu yüksək qiymətləndirir. Onun fikrincə "şair sözü yüksək və müqəddəs bir sözdür, bu sözdə ölməz və əbədi bir şöhrət vardır.

Şair olmaq şöhrət, ad-san naminə özünü göstərmək boş və mənasız xəyallarla yaşamaq, oxucuya real hisslər, bəzədilmiş kədər, mənasız fikirlər aşılamaq deyil. Müasir həyatın qayğı və ehtiyaclarının tərənnümçüsü olmaq deməkdir (25, s. 68).

Lesing çox mübahisələrdən sonra bu nəticəyə çatır: heykəltəraş, rəssam dediyi şeirə çatmaz, şeir tam təcəssümü hünərlərdən üstündür. Hər hansı başqa sənət təzahür etmək üçün bir vasitə olan material etibarını ilə, ya da formalarının iriliyi və nəhəngliyi ilə bizi heyran edir, rəssamlıq da hadisənin yalnız bir anını qavramaqla məhdudlanır, poeziya isə həm lövhə, həm də müəyyən ayrıca təsəvvür təşkil edən azad insan sözündə ifadə olunur. Ona görə də poeziya başqa sənətlərin bütün ünsürlərini özündə toplamışdır" (25, s. 67).

Ədəbiyyat sosiologiyası özəlliklə, ədəbi əsərlərin möhtəvisini onun sosial cövhərini tanımağına təkid edib və onun ilgilərini sosial həyatda analiz edir. Hünər sosiologiyası onu bir sosial əsaslandırıcı simvol bilərək onu tanımaq üçün toplumun başqa görkəmlərinə araşdırır. Ədəbiyyat sosioloqu ədəbiyyata bir "kəlam sənəti" kimi baxır, onu dərinliklə sosial cövhəri ilə tanış olduğuna çalışır. Artırmalıdır ki, ədəbiyyatın tərifində belə deyilir: sosial bir fenomendir ki, gerçəkliyin dərkinə təsvir etmək yolu ilə imkan yaradır və gerçəklikdə şairin və yazıçının hisslərini çatdırmağını təsvir dili ilə ifadə etməkdir. Bu tərif şeirdə daha artıq sadıqdır, çünki şeiri məntiqi təcrübədən ələ gəlmiş real düşüncəni ona bağlı hiss ilə şairanə təxəyyül vasitəsi ilə təsvir formasında göstərir. Şair müdrik və həssas bir insan kimi öz hisslərini kəlmələrdən faydalanaraq öz zehmindəki təsvirlərlə toplumunun başqa insanlarına intiqal verir və şah əsərlər yolu ilə içəri dünyada və ya ətraf aləmdə dəyişikliklərə səbəb olur. Ədəbiyyatın rolundan və

şairin bağlantısı həyatla şairin öz dilindən eşitməlidir: şair yaşayışdan bir alıntı deyil, bəlkə birbaşa yaşayış və həyatın özüdür, şairlər reallıqları kəlama çevirməyə çalışırlar. Şeir təkcə kəlam gerçəkliyi deyil, əməldir, "şair dəyişdirmək üçün bir cadu əməliyyatıdır " (59, s. 36).

Füzulinin fikrincə, "əsil şair sənəti ölməzdir, əsirlər boyu tərəvətini qoruyub saxlamağa keçdikcə daha çox könüllər fəth etməyə qadirdir. Şair sənəti özü ilə bərabər müəllifini ucaldır. Ucaldır, əvəzsiz şan-şöhrətə çatdırır, ona əbədi yaşamaq və sevilmək hüququnu qazandırır. Buna görə də şair öz sənəti ilə fəxr edir" (25, s. 151).

"Xəlqə ağzın sirrini hər dəm qılar izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.
Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.
Gər çox istərsən, Füzuli izzətin az et sözü,
Kim çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz" (35, s. 73).

Nizaminin söz haqqında fikri:

İlk dəfə ki, qələm yazmağa başladı,
İlk sözünün sözdən başladı
Xəlvət pərdəsini götürdükdə
İlk cəlvəni sözlə başladılar
Eşq lüğətində söz bizim canımızdır,
Bu bizim eyvanımızın zirvəsidir.

Qafiyəyə əhəmiyyət verənlər danışmaq istəyəndə,
İki dünyanın xəzinəsini sözlə deyirlər,
Söz sahibləri ərşin bülbülləridir,
Yenə başqaları ona bənzəməzlər,
Söz deməyi bəsləyən sikkə pərdəsi
Peyğəmbərlik pərdəsinin kölgəsidir.

Şumer xalqına aid Enlil İsmə Dağan adlı şairdən əldə edilən üç şeir nümunəsi vardır ki, onlardan birini nümunə olaraq burada gətiririk:

"Su endumu ki ağaşa car a meşə muniba,
Nam Enlik an ki, munes umdumu xış kinti cuum,
Ki a uğ mini dağal-uru adam məskənim əgər qar?
Gələ qasi(d) qanu X-X)d(e təqibiim ta abad,
Nibru ki şe gü baş ud ol biçar duus aş a bidab
İsmə Dağandumu Enlillə cağəşdə Bamniku(?)
U(r)u ki nitukam gə(1)cüşə igini imşi qal

Açması:

(Su endimi ki, ağaca car çəkə meşə dəbdəbəylə
Şərəfli Enlil, an ki, munis umdumu xış qımılıtı
Gimə gələk gəlirsən a bic, adama qar məskən olar?
Gələ qasid qanımda uçulan atəş məbədin elə abad
Nə şərəf ki, həqiqət yolundan aşanda bitib dostu ud ol
İsmə Dağanımı Enlillə sağ keşdi səhər şəbnəminə?
Əsas o ki, gəl cüşə ki kimi fırlanan qal" (58. S. 174).

Elm aləminə bu günə kimi Azərbaycan və ümumtürk dillərində yazılan şeirin məlum olan nümunəsi Hunlara aid edilən iki misralıq şeir və səkkiz hecalı şəklinə bənzəyən Çin qaynaqlarından əldə edilən şeirlərdir:

"Sükə talıkın (qoşun çək),
Büquq tutun (Büququ tut).
Və Çin abidələrində tapılan nümunə isə:
Yençi taqıq yitirdimiz (İnci dağı itirdik),
Katun körkün alturdumuz (Xanımlarımızın gözəlini aldırıdık),
Silan yışıq kapturdımız (Silan yaylasını tutdular),
Adqır, koçuq alın bardı (Ayğırlarımızı alıb getdilər)" (49, s. 26-27).

Ərəb toplumlarının ən önəmli ürək bağlantılarından biri də din və məzhəbləri idi. Onların inanclarına görə təbiətdən kənar qüdrətlər daşlar arasında yerləşmiş yaranmışlar - devlər onlara ənsab yəni daşlar arasına qoyulmuş bilirdilər. Beləliklə daşları sitayiş etmək o toplumda mövcud olmuşdur. Onlar əsassız təbliğat naminə qadına çox hörmətlə yanaşmış və onların əsas ən hörmətli daş heykəllərini eləhat ya qadın allahları təşkil etmişdir və onların bir neçəsi əl-Lat, əl-Ozza, Mənat və Höbəl idi və bunlardan başqa hörmətli allahlardan sayılan heykəllər Vəddsəva nəsr, Yəğus və Yəvəq adlanırdı. Bu toplumların mərasimindən biri bu allahlara qurban kəsmək mərasimi idi. Bu mərasimdə qurbanlığın qanı qutsal düşümlü ibadət edilən daşdan düzəlmiş allahın üstünə tökülərdi və qurbanlıqdan əlavə başqa töhfələr də allahların üzərinə qoyulurdu. Hər qəbilənin özünə aid allahı varıydı və bu allahlar döyüşlərdə qəbilə ilə birlikdə döyüş meydanına aparılıb və onların inanclarına görə qəbilənin yardımçısı olardılar. Allahın özünə aid bir dövrənin üstünə qoyulmuş Hudəc ya Kəcavədə yerləşib və döyüşlərdə iştirak edərdi və qəbilənin adamları o kəcavənin dövrünə həlqə vurub dolanaraq ondan yardım istərdilər. Bu hərəkətlər sonralar inkişaf edərək bugünkü Kəbənin ətrafına təvaf formasında özünü göstərir. Ərəb sosial toplumlarında şair xətib Ərəbistanda yəhudi və nəsrənilərin dinləri; yəhudi və nəsrəni dininə inanmaları olanlar az deyildir. Yəhudilər zəngin olaraq alış-verişlərdə, habelə əkinçilikdə Ərəbistan ölkəsində böyük rol oynayırdılar. Onlar Hicaz, Fədək, Xeybər, Vadiolqora və Yəsribdə məskən salmışdılar. Məkkə yəhudilərindən sonra Yəsrib və başqa yerlərdə yaşayan yəhudilər sərvət baxımından çox zəngin idilər. Xristianlar da Azərbaycanın az-çox nüfuzlu əhalisindən sayılırdılar. Köçəri ərəb toplumları get-gedə inkişaf edərək öz iqtisadi əlaqələrini genişləndirmək məcburiyyətində qalaraq öz içlərində olan tayfa düşmənliklərin kənara qoyub ittihad məcburiyyətində qalırlar və günü-gündən artıq birləşmə zərurətini, ağıl və anlaşmaq zərurətlərini duyub xətib və şairlər rolu öz əhəmmiyyətini artırmağa başladı. Onlar "Səmər" adlanan gecələr qurulan yığıncaq və habelə anlaşma münasibətlə qurulan müəyyən

bazarlarda haram aylarında, yəni döyüş haram olan aylarda o toplumlarda "şeyr yarışları" təşkil edib və səlahiyyətli şəxslərin vasitəsilə verilən qərarlarda ən güclü şeyrlər oradan keçən karvanlar vasitəsi ilə ən uzaq yurdlara yollanardı. Bu adlım bazarlardan biri "Okaz" bazarı idi və Tayifdə təşkil olur və 20 gün davam edirdi. Bu bazarın şeyr seçimində münisflər, "Nabiğə Zobyani" idi. Bu bazarlardan başqa "Bizans" nüfuzu altında olan Dəməşq, habelə ən güclü alış-veriş mərkəzi olan "Məkkə" şəhəri də güclü şeyr və ədəbiyyat bazarlarından birisi olmuşdur. Cahili dövrü adlanan dövrdə (bunu qeyd etməliyik ki, islam dini ərsəyə gəldikdə islamdan qabaqkı dövrün düşüncə və inanclarını məhkum edib və onu təhqir etmək üçün bu dövr "*cahillik*" dövrü ya cahili dövrü adlandırılmışdır) şeyrlər şifahi, məktub şeyr olmadıqlarına görə qəbilələrdə olan zəkali və istedadlı insanlar vasitəsilə ilə əzbərlənib və nəql olan şeyrlər deyirlər və bu zəkali insanlara "Rovat" yanı rivayət edənlər deyirdilər. Deyilənlərə görə bu insanlar çox güclü yaddaşa malik olub və heyrətli naqillər olmuşlar. Bu ravilərin birisi "Hemad Raviyə"nin əlifba sayının hər hərfinə yüz qəsidə əzbər etdiyindən söz açmışdırlar, ravilər şeyr bazarlarında şeyrlərini satmaq üçün şeyrin kök qaynaqlarına əl tapmaq üçün qəbilələrə muraciət edib və onlardan istədikləri şeyrləri əzbərləyib və onları şeyr bazarlarında satmağa qayıdardılar. İllər keçdikdə qəbilə adamları şeyr bazarlarından və şeyrin alış-verişinə Vaqif olduqdan sonra yaşadılar qəbilələri tərk edib, mal-davarlarından əl çəkərək, şeyr mərkəzlərinə üz tutub və qəbilələrində əzbərlənən şeyrləri satmaq üçün gəlirdilər və buna görə bazarlarda şeyrə aid olan rəqabətlər başlanıb və hər şair öz yaşadığı qəbilənin, başqa qəbilələrə üstün olduğunu, şeyr vasitəsilə sübuta yetirmək üçün çalışırdı. Bu dövrə aid şeyrlərin forma və məzmun, cəhalət dövrü adlanan dövrün qoşmaları, yəni Ərəbistanın quzey və güneyi, ümumən bir dildə qoşulurdu və bu dil sonralar "Quran" dili də olmuşdur. Şeyr qoşmaq fənn baxımından diqqətli qanunlarla "bəhr", "qafiyə", "misra" və nəhayətdə "beyt" adlanan parçalarda ölçülürdü.

Bu qanunları II hicri yüzilliyində əski sənədlər toplumundan inkişaf etmişdilər. "Xəlil ibn Əhməd" onların Söcük adlarını ən keçmiş dövrlərin yaşayışından ələ gətirmişdirlər, bu qaydalara görə hər "beyt" iki "misra"dan təşkil olmuşdur, lakin iki misranın həmqafiyə olduqları zəruri deyil, amma hər beytin bir vahid fikir daşımağı zəruridir. Lakin "qəsidə" adlanan şeir şəklində, düşüncənin ardıcıl beytlərdə yayılmasına görə hər beytdə bir kamil düşüncə ifadə olduğu zəruri deyil.

Qəsd və iradə etmək deməkdir. Ərəbin ən fəxrəddici tərtib edilmiş şeir şəkillərindəndir. Qəsidənin mövzusu, demək olar ki, mədh və ya həcv olmuşdur. Bu janrda, şair öz xəyal səfərində köçmüş məşuqunun çadırlarının daş-kəssək, habelə tüstüləyən ocağının küllərinin müqabilində oturub və onu çadırlarda gördüyü çağlara göz yaş tökməsidir və onun yerinin boş olduğu şairin yaradıcılıq zövqünün coşa gəlməsinə ən gözəl bir bəhanə idi. Bundan sonra şair yola düşüb çöllərdə məşuqunu axtararaq çoxlu didərginliyindən söz açan zaman ildırım çaxmasından, yağmurlardan, çöldə əsən tufan və habelə bir sıra olaylardan söz açarmış.

Bu "nəсіб" adlanan girişdən sonra şair əsas mövzulardan öz qəbiləsinin sitayışı və ya pul və hədiyyə gözlədiyi qəbilənin ağsaqqallarının mədh etməsinə başladığı, şair qəsidənin başa-başında bir vahid qafiyəni gözləməli idi.

Cahili dövr adlanan əsrdə müxtəlif qəbilələr və sosial toplumlarına aid bağlı olan sayda əndazədən artıq olan islamdan qabaq yüzilliklərə aid olur və onların içində *qadın, kişi, genc və yaşlı* insanlar həddən artıq görünür. Ərəblərin əsas sənətlərindən biri öz yaşadığı qəbilənin şərəf və ictimailərinə güvənmələri idi. Bu ənənə islamdan qabaqkı dövrün əsas mövzularını təşkil edirdi. Onlar üçün övladlarının çoxluğu, şücaət, yardım etmək, səxavət, qoçaqlıq, ovçuluq, döyüş və döyüş meydanında qarət zamanı çox qənimət ələ keçirmək və onların bir hissəsini paylaşmaq böyük ictimailər hesab olunurdu. (87, s. 37) Onlar tənbelliyi təhqir edib və hər zaman çalışmaq və mal ələ keçirməyi sitayiş edirdilər, işarə etdiyimiz dövrdə ərəblər "həcv"dən dini "mədh" qarşılığında olan anlamdan

vəhşətləri var idi, məsələn əgər bir qəbilənin şairi başqa qəbilələrlə döyüş zamanında əsir olsaydı və o qəbilə öz şairinin azadlığına ciddi formada çalışmasa idi, o şairin həcvlərinin qorxusundan hər zaman dəhşətdə yaşayardı, o dövrün başqa şeir mövzularından biri də "hikmət" və "mərsiyə" mövzusu idi.

Şairin hörməti o zamanlarda yüksək səviyədə idi, şairin hörməti xətibdən də yuxarı idi, şair şeirini oxuyarkən çadırdan-çadıra, habelə qəbilədən-qəbiləyə inanılmaz formada yayılıb və dillər əzbəri olardı və buna görə də şairin gücü adicə insanlardan yuxarı və onu fəvq təbii bir gücə malik olduğuna inanardılar. Eləcə də hər şairin göcünü fəvq təbii "*cinn*" adlı bir yaranmışa nisbət verirdilər və buna görə ona qeyri-adi bir insan gözü ilə baxıb və şairin həcv sözlərinin təhlükəli olduğuna görə şair əsir olan zamanlar onun ağzını bağlayardılar və beləliklə onun acı sözlərinin xalq içində yayılmasının qabağını alardılar və buna görə şairlər xətiblərdən ən önəmli mövqeyə malik idilər. Bu qədər gözə malik olan insanlardan, qəbilə başçıları da öz durumlarını qorumaq üçün onları daha artıq hörmət bəsləyirdilər və bu iş böyük-böyük bağışlamalarla onların məhəbbətini özlərinə cəlb edirdilər. Bizim fikrimizcə, şairin mədhin müqabilində "ənam" verməyin, kök-qaynağı burada ola bilər. İslamın birinci xəlifəsi "Ömər" demişkən: "Ənam aradan gedər, amma mədh ömür boyu qalar" (103).

Müəlləqat (asıllar). O dövrdə ən dəyərli və zirvədə olan şeirləri qızıl suyu ilə yazıb, Kəbənin divarlarına asılmış şeirlərə müəlləqat ya "müzəhhəbat" (qızıl şeirlər) deyilirdi. Bu sözü "ibn Xəldun" qəbul etmişdir, bəzi rivayətlərə görə müəlləqat təkcə 7 qəsidə, ərəbin ən böyük yeddi şairi: "Əmru Əlqeyis" , "Tərfe" , "Zöhəyr" , "Lobəyd" , "Əmr ibn Külsüm" , "Əntərə" "Əlhəres ibn Holləze" – tərəfindən qoşulmuşdur (87).

Səhra şairləri. Ədəbiyyatın ən maraqlı mövzularından biri bu mövzudur, səhra şairləri iki dəstəyə bölünür: bir qismi (yol kəsən cövmərdlər), bunlara "Səalik" mənaca qarətçilər deyilirdi. Bu şairlər yol kəsmək və talan zamanında özlərindən bir sıra igidliklər göstərmişlər verərmişlər və xalq içrə bunların

böyük ad-sanları var imiş; ikinci qismi, əvvəl qisim kimi özlərindən igidliklər göstərmişlər, amma talançı deyilmişlər. Birinci qisim şairlərdən "Tabet şərra", "əl-Şənfəri" və "Orvət ibn Əlvərd" başqalarından daha artıq tanınmışdılar, ikinci qismdən "Əntərə"ni ad aparmaq olar ki, sonralar Əntərə dastanının qəhrəmanı olmuşdur.

"Tabet Şərra" ləqəbi (Şərrini qoltuğu altına aldı) bu şair bir şəmşir ya başı divə bənzər gürz qoltuğu altına aldığına görə və habelə bir dolu qab ən zəhərli ilan qoltuğu altında dolandırdığına görə bu ləqəbi ona vermişdilər və buna görə bu şair ən dəhşətli yolkəsən və yolçuların canına ən böyük dəhşət salan bir şair idi. Onun ən tanınmış şeiri işarə etdiyimiz yolkəsən Əlşənfəri şairin mərsiyəsində qoşulmuş şeiridir. Əlşənfərinin ən məşhur şeiri "Lamiyə Ələrəb" adlanan bir uzun qəsidədir . Orvət ibn Əlvərd, bu yol kəsən şair Orvət Əlsəlik yəni "talanmışların umudu" adlanıb.

O qoca, xəstə və harda bir qalmış və aciz bir insan var imiş, öz yanına gətirib, onları becərib və onların sağlam və güclülərini seçib soyğunçuluğa apararmış.

Əntərə başqa bir soyğunçu şairlərdən birisi idi, o soyğunçu olaraq o qədər igidlik və qəhrəmanlıq sifətlərinə məşhur oldu ki, çox yerləri və məkanları onun şərəfinə əntərə, adlandırdılar. Əntərənin anası bir Həbəş kənizi idi, Əntərənin atası onun dəri boyası qapqara olduğuna görə öz qanuni oğlu olduğunu qəbul etmədən, onu öz evindən qovdu, amma Əntərənin səxavətliliyi və şücaəti o qədər əzbəri olmuşdur ki, atası onun mənəvi sifətlərinə fəxr etdikdə onu tamam övlad hüquqlarına malik edib onu öz sevdiyi bibiqızısı ilə evləndirdi.

Ərəbistanın şimalında iki əmir, birisi "Hirə Lehmiyan"i farslar tərəfindən, başqası "Qəssaniyan" əmiri idi ki, Bizans tərəfindən qoyulmuşdur, qeyd etdiyimiz, hər iki ölkə ərəb şairlərini öz saraylarına yol vermişdilər, bu şairlər, qeyd etdiyimiz, Səalik şairləri ilə çox fərqləri yox idi, bunlardan "Tərəfə" və "Əlnabiğə"dən ad aparmaq olar. Tərəfə Hirə sarayının ən məşhur şairlərindən idi. O, Bəhreində bir pullu ailədə dünyaya gələn və atadan yetim bir şair idi. O, eyş-

nuşa üz gətirdiyinə görə öz ailə və dostları tərəfindən qovulur, sonra saray şairi olur və orada da əxlaqi baxımdan şorgözlük etdiyinə görə Hirə sultanı tərəfindən qətlə yetirilir.

Əlnabiğə. Hirə sarayının şairlərindən oldub, Qəssaniyan sarayına da yol tapıb və hər iki sarayda əziz tutulmuşdur. Qəssaniyan sarayı bu şairin nüfuzlu olduğuna görə ona yaltaqlıq edirdi. Bu şair Hirə sarayında olan zaman iki sarayın arasında olan döyüşlərin birisində "Əqrəb" adlı bir qızı əsir olarkən və şairə qız olduğu məlum olduqda Ğəssaniyan ordusu tərəfindən çoxlu hörmətlə xətrin əziz tutaraq bir neçə əsiri də onunla birlikdə şairə təhvil verildi.

Bu dövrdə neçə qadın şairdən də ad aparılıbdır ki, onların ən məşhurlarından biri "Xonnesa"dır ki, onun şeirləri Həssan ibn Sabit kimi şairlərin şerlərindən də üstün tutulubdur (87).

Şeir islamın ilk çağlarında. Möxəzrəm adı ömürlərinin bir qismi Cahili adlanan dövrdə və digər qismini islamdan sonra keçirən şairlərə verilmişdir. Möxəzrəm mənaca ikinci ya dual mənasındadır, şeir islam baxımından, islamdan qabaq şairin nə dərəcədə güclü olduğunu və onun sosial toplumunda böyük hörmətə malik olduğunu və qəbilə böyüklərinin tərəfindən nə qədər hörmət qazandığını qeyd etdik, həmən şairlər öz qəbilə adət və ənənələrinə bağlı olaraq həzrəti Məhəmmədi yamanlayıb və onun gətirdiyi dini təhqir edirdilər və buna görə islamın ən böyük ziddi olan bir üzvlərə çevrilmişdilər. Həzrəti Məhəmməd buna görə bu şairlərlə qarşıdurma məcburiyyətində qaldı və şeirlə şairliyi etibardan salmağa başladı. Buna görə islamın ilk çağlarında yeni bir dövr yaranıb və bu dövrdə ərəb şeiri az-çox etibardan düşüb və durğunluq dövrü başlanmış və həzrəti Məhəmməd gücləndikdə şairlər bəzi vaxtlarda təhlükəyə də məruz qalırdılar, onlardan biri Kəb ibn Zühəyrdir ki, Kəb qardaşı Bəcəyrin islam gətirdiyinə görə onu həcv etmişdir, bu söz həzrəti Məhəmmədin qulağına çatarkən onun qətlinin fərmanını verərək onun qanının tökülməsini halal saymışdır. Kəb bu təhlükəyə məruz qaldığında qorxudan başqa adamın adı ilə Həzrəti Məhəmmədin yanına gedib və məruf "Əlbord" qəsidəsini peyğəmbərə

oxumuş və peyğəmbər qəsidənin bu beytini "Peyğəmbər allahın lüt olmuş bir hindi şəmşiridir ki, ondan nur yağır" eşidərkən qalxıb və öz çiyindəki rədanı onun çiyinə salmış, buna görə Kəbin bu qəsidəsi əlbəəl gəzib və Kəb öz dövrünün ən adlım şairlərindən oldu. Onun həməən qəsidəsini başqa şairlər təzmin (pryom) edib və mahnıçılar onu uca səslə oxuyurmuşlar. Bundan sonra Cahili dövrünün qəsidə forması, işarə etdiyimiz, forması sabit qalaraq mədh hissəsi təkcə həzrəti Məhəmmədə aid oldu, yəni islam dini gücləndiyinə görə mədh hissəsində şair Məhəmməddən sonra bir kəsi mədh etməyə cürəti yox idi. Buna görə bu mövzu az-çox şeiri rəvnəqdən salırdı. Bu dövrdə həzrəti Məhəmməd Məkkədən Mədinəyə hicrət etdiyində onunla hicrət edənlərə "Əlmohacerun" dedilər.

Mühacir şairlər ilə Məkkədə olan şairlər arasında atışmalar baş vermiş, yəni hələ Məkkədə həzrəti Məhəmmədə həcv yazırmışlar və buna görə Məhəmməd o zaman 3 adlım şairi bu həcv yazanların qarşısında durmaq üçün məmur edib və onların ən tanınmışı "Həssan ibn Sabit" idi. Ondən sonra Kəb ibn malik və Abdulla ibn Rəvahə bu şeir döyüşlərində Həssanı yardım edirdilər. Həzrəti Məhəmməd Həssanı yüksəltmək üçün və habelə onun şeirlərinə müqəddəslik qazandırmaq üçün onu Cəbrayılın yardımından yarınan bir şair kimi tanıtdırmışdır. Bununla belə onun şeirlərində əxlaqdan uzaq yaman-yavuzlar o qədər gətirilmişdir ki, o yamanları müsəlman yazıçıları zikr etməkdən həya edirdilər.

Həssan o qədər həzrəti Məhəmmədin hörmətini qazandı ki, peyğəmbər onun üçün bir qətə mülk ilə bir kəniz bağışladı və bundən əlavə Hassan Ayişənin macərəsində ona məşq etdiyi mövzunu da peyğəmbər bağışladı.

Qadınlərin mədhi. Bildiyimiz kimi qəzəl janrının anası qəsidədir, qəsidənin "nəsib" adlanan hissəsi sonralar özü müstəqil qəzəl adlı bir janra çevrildi.

I hicri yüzilliyində Ərəbistan yarımadasında qəzəl janrı yarandı. Bu janrı iki qismə bölmək olar: biri "səhra" şairlərinə məşhur olan şairlərə aid zəngin

qəzəllər; ikinci qisim isə qəzəllər "şəhər" şairlərinə aid qəzəllər idi. Birinci qəzəllərin əsas özəlliklərindən, şiddətli duyğu saflıqları və yaradıcılığın gözəllikləri əsas sayılırdı. Bu növ məktəbin şairlərinə "Bəni Üzra" qəbiləsindən olduğuna görə "Üzra" şairləri deyirdilər. Bilməliyik ki, Bəni Üzranın məşhur olduğu, eşqdə sadıq olduqlarına görədir və bu qəbilənin haqqında deyirlər:

"Bu qəbilənin əhalisi aşiq olarkən, eşqdən həlak olurlar". Bu, o deməkdir ki, onları yalnız eşq öldürür və məşuq onlar üçün ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyır. Buna görə sonralar sufizm eşqinin əsasına çevrilib və Allah ilə bəşərin arasında olan pak və riyasız eşqin altqatı oldu. Bu anlam bir məktəb kimi tanınıb və tam bu növ eşqə aid şeir yazan şairlərə onların hər qəbilədən olduğuna baxmayaraq onlara "Üzra" şairi deyildi.

Bu şairlərdən "Cüməyyil, Bəsiyyənin aşiqi", "Kossir, Ozəin aşiqi", və "Məlluh , Leylinin aşiqi" nə işarə etmək olar. Bu məktəbin şairləri ümumiyyətlə aşiq insanlar idilər və qeyd etdiyimiz kimi, məşuqlarının adları ilə tanınırdılar.

Gözəllik. Bizim fikrimizcə, həyatı təşkil edən materialların əsas sifətlərindən biri də gözəllikdir. Material zətən gözəl və gözəllik sevəndir, gözəllik bir əsas ölçülərə malikdir. Qulağın eşitmə orqanı material olduğunda təkamül dövriyyəsinin buruqlarında şüura malik olan bir makina formasında zətən gözəlliklərin ölçüsünü duyarkən gözəl səsləri eşidib, ondan ləzzət aparan zaman gözəllik mənə tapır. Burada işarə etməliyik ki, filosoflar baxımından "ləzzət" gözəlliğin əsas hasili olan bir nəticədir. Bir şələlə zəncir halqaları kimi bir-birinə bağlı olan fasiləsiz səslərlə harmonik bir nəğmə yaradarkən qulaq ondan ləzzət apardıqda gözəllik mənə tapır. Sarıbülbul və habelə insan boğazından çıxan cəh-cəh də belədir, gözün orqanı qulaqdan fərqli bir makia olduğunda gözəllik ölçüləri də ona görə zətən fərqli olacaqdır. Bizim fikrimizcə, gözün əsas gözəllik ölçüsü bir kompozisiyadan "ləzzət" aldığında mənə tapır. Məsələn, göz bir üz gördükdə o üzdə gözlərin, dodaqların və habelə qaşlarla kirpiklərin bir-biri ilə fasilə və ölçü baxımından və adların çəkdiyimiz üzvlərin

başqa üzvlərlə uyğunluğundan və nəhayət bir üz adlanan kompozisiyada göründüyündən ləzzət apardıqda gözəllik mənə tapır.

Rəssamlıqda da rənglərin daha artıq bir-birinə mehriban olduğundan ləzzət verən və nəhayətdə gözəllik yaradandır. Heykəltəraşlıqda da heykəlin üzvünün başqa üzvləri ilə ölçü baxımdan bir-birinə artıq uyğun olduğundan ləzzət və gözəllik daha artıq olmalıdır. Musiqidə də misal gətirdiyimiz şələlənin muzikal səslənməsi və habelə sarıbülbul və insan boğazından çıxan harmonik cəh-cəh səsləri eynidir. Memarlıq sənətində də açıqladığımız qanunauyğunluq və nəhayətdə bir binanın kompozisiyası o sənətə də aiddir.

Gətirdiyimiz misallarla demək istəyirik ki, şeir sənətində kəlmələrdə hərflərin bir-biri ilə uyğun səslənməsi, o sıradan, s.z.c və ya k.q.x. səslərinin bir-birinin yanında olduğundan bir musiqi parçası kimi misra və ya hecalı şeirin parçalarında insanı nəşələndirib və nəhayətdə şeirin forması adlanan kompozisiyada ləzzət hiss olunur. Bunlar şeirin vəznə və qafiyə gözəllikləri ilə birlikdə şeirin maddi gözəlliyi demək olar. Şeirin içindəki və onun insani səciyyələri və habelə insan ruhunu yüksəldən mövzulardan ürəklə duyulan nəşələrə şeirin mənə gözəlliyi demək olar.

Şeirdə ilham nə deməkdir? Lüğəvi mənada şairin ürəyinə qoyulmaq, lakin termin kimi işləndikdə isə şairin ürəyinə mənə aləmindən "ilham pərisi" adlanan müqəddəs bir obraz vasitəsilə bəxş edilən bir anlamdır. Bizim fikrimizcə, belə bir tərifi yalnız şairanə bir söz olduğunu qəbul etməliyik, əgər dünyanın şairləri tamamilə Nəsimi, Mövləvi və Nizami kimi tam insanlıq, xəlqilik və əxlaq simvolları olsa idi, yuxarıda gətirdiyimiz tərifi tamamilə qəbul edərdik. Lakin ilham pərisinin bu əxlaqsız, dilənçi, yaltaq, əl-ayaq öyən saray şairləri kimi şairlər onun yalan olduğunu aydınca göstərmişdirlər.

Bizim fikrimizcə, şeir fitri-genetik, ana bətnindən doğulan yaradıcı bir qabiliyyətdir. Şəhriyarın dediyi kimi:

Şair ola bilməz sən anan doğmasa şair

Missən a bala, hər sarıköynək qızıl olmaz.

Lakin bu fitri yaradıcılığı daha zənginləşdirmək, onu daha cilalandırmaq illər boyu məşq və başqa şairlərin əsərlərini oxumaq və elm sahəsində çalışmalarla daha gücləndirmək olar.

II -2. Azərbaycan –türk şiirinin ilkin qaynaqları

Əskidən bəri ədəbiyyatşünaslar şeir və ədəbiyyat mövzularını, ümumiyyətlə, lirik, epik və dramatik sözlərinə şamil olan bölümlərdə yer vermişlər. Lirik sözü yunanca bir musiqi çalğı alətindən alınmış söz olduğunda tam eyş-işrət və müəşiqə və nəşəverici anlamlara lirik mövzu demişdirlər. Epik sözü də yunanca olduğunda tam qəhrəmanlıq və döyüşlərə aid bir anlam ifadə edən mövzular olmuşdur. Renessans dövründə ədəbiyyat sahəsində böyük dəyişiklik olduqda birinci yol “insan” mövzusu ortaya gətirilmişdir və xalq istəkləri ortaya çıxaraq insan arzu-istəkləri və onunla bağlı mövzular – şeir və ədəbiyyat mövzusu olarkən bu günədək lirik sözü bölümündə təqdim olunubdur. Lakin bu insani anlam lirikdən geniş fərqli olaraq, bircə, “*umanik*” sözü bölməsində ifadə olunmalıdır. Beləliklə şeir mövzusu üç – lirik, epik və umanik sözləri altında adlanmalıdır.

Dramatik anlamı, bircə, mahiyyət baxımından şeir mövzuları bölümündə yer tuta bilməz, çünki dramatik növ mövzu cəhətdən həm lirik, həm epik , həm də umanik ola bilər.

Azərbaycan şeir janrları qəlib baxımından üç qəlibə - aşiq və ya ağız ədəbiyyatı, əruz və sərbəst qrupa bölünürlər. Azərbaycan ədəbiyyatının şeir janrları zahiri qəlib baxımından geniş olduğuna görə onların təkcə adlarını verməklə kifayətlənirik. Təsnif, bayatı (mani, hoyrat), gəraylı, qoşma, təcnis, divani, cahannamə, müstəzad, müxəmməs (beşlik: qoşayarpaq, zəncirli və cığalı müxəmməs), müsəddəs (altılıq), ustadnamə, vücudnamə, qəzəl, əlif lam, gözəlləmə, güllü qafiyə (dedim-dedin), qıfılənd (müəmma), dastan, dodaqdəyməz, hərbe-zorba, deyişmə” (51, s. 205) və qəsidə, məsnəvi və sərbəst şeir.

Azərbaycan şeirində uzun zamanlardan bəri heca vəzni və sərbəst şeir forması var imiş, ancaq ərəb hakimiyyətindən sonra ərüz ölçüsü də ona daxil olmuşdur. Azərbaycan xalqı ilə birlikdə bütün türk xalqlarının və bir çox xalqların şeir vəzni heca ölçüsündə olmuşdur. Bu vəznin əsasını ilk növbədə şeirin parçaları arasındakı hecaların sayı müəyyən edir. Heca sayı həm də şeirin ölçüsü, vəzni sayılır. Burada da vacib şərtlərdən biri də şeirin tam hecalarının sayı bütün parçalarda təkrar olunmalıdır:

Gö/vər/çin/u/ca/da/dır 7

Əl/çat/maz/yu/va/da/dır 7

Bir/ə/lim/yar/qoy/nun/da 7

Bir/ə/lim/du/a/da/dır 7 (bayatı).

Azərbaycan şeirində 2 hecadan 16 hecaya qədər şeir örnəkləri vardır.

Yüz/ölç 2 heca

Bir/biç 2 heca

Azərbaycan şeirində 16 hecalı şeir örnəyi

Ca/nı/mı/qur/ban/e/lə/rəm/bir/be/lə/tər/lan/gö/zə/lə

Hal/bi/lən/şi/rin/gü/lən/dos/ta/meh/ri/ban/gö/zə/lə

Canımı qurban eylərəm, bir belə tər lan gözələ

Hal bilən şirin gülən dosta mehriban gözələ.

II FƏSİL

SARAY VƏ XALQ ŞEİRİ LİRİK ŞEİRİN TİPOLOJİ ZƏNGİNLİYİ

II – 1. SARAY ŞEİRİNDƏ BƏDİİ KONFLİKTİN TIPLƏRİ

Yer üzündə hakimiyyət qurulandan bəri say baxımından çox az, elita adlanan hakim sinif, sayca onlardan qat-qat artıq olan xalq adlı insanlara ağılıq edərək onları özlərinə yalnız həyat vasitələri bilərək uzun bir zaman quldarlıq və feodallıq dövrlərdən yaxın zamanlaradək öz qulluqçuları və nöqərləri gözü ilə baxıb onların toplumlarına, ənənələrinə və habelə tam varlıqlarına xor baxmışlar və onların sənətçilərinin hünərini də sənət saymayaraq, təəssüflə, bəşəriyyətin böyük bir xəzinəsini – xalq sənətini unutturmağa çalışmışlar. Burada buna qeyd etməyi lazım görürük ki, divan şeirində təbii coşqu lirizm deyil, sünilik (sənətlik) əsasdır, saray mədəniyyətinə sahib hökmdarlarda dövlət böyüklərinə çeşidli fənlərin icra edildiyi sənət əsərini xitab edir. Buna qarşı xalqa yönələn, o cümlədən "Qaraca oğlan"ın şeiri kimi realist-naturalist keyfiyyət göstərən şeiri sənət sayılmaz" (50, s. 31).

Yuxarıda gətirdiyimiz misal elmi-humanizm baxımdan dəyərsiz olduğuna görə "Dədə Qorqud" kitabının dünya araşdırıcıları arasında şah əsər olduğun kifayət edər.

Bu məsələyə yanaşma ikilidir, yəni bəzi alimlər saray şairlərinə və divan şeirinə yumşaq yanaşır. Kadir Gülər və Kərim Yaşar kimi ədəbiyyatçının fikrincə "Osmanlı dövlətində başda şah olmaqla dövlətin rütbəliləri öz şəxsiyyətlərinə bağlı olaraq dəyişən faizlə sənəti və sənətçini qorumuşlar və bu ənənənin icra etməsini imperatorluğun sonuna qədər davam etmişlər... Şairlər himayə olunmaq üçün öncə himayəçiləri ilə bir cür əlaqəyə keçmişlər".

"Şahla qurulan əlaqə və münasibətlərin ən irəli dətəcədə olan nədimlik, müsahiblik, məhrəmlilik və s. təbirlər ilə qarşılanan səmimi və özəl xarakterdə

olanıdır. Bu növdən bir yaxınlığın dərəcəsi şairin istedad və məziyyətlərinə bağlı olduğu qədər müsahib olunan şəxsin zətən şah və ya şah ailəsindən biri (şahzadə, validə sultan və b.) olmasına da bağlıdır. Belə bir yaxınlıq şairə doğrudan-doğruya maddi bir gəlir sağlamayıb ona sağladığı gəlir dolaylıdır. Şah, şairi bir vəzifəyə qoyar; ya da şair zətən belə bir vəzifədə isə dərəcəsini yüksəldər. Qıyası, belə növ bir yaxınlıq şair üçün keçinmə qaynağı olmaqdan daha artıq bir mövqe və etibar qaynağıdır.

Şahlar ilə onların ailələrinə məxsus xidmətlərin bir çox çeşidi vardır. Bunlardan önəmliləri şaha və ya onun ailə üzvlərinə “vasil” və ya “məddah” olmaqdır.

İranda Nadir Vəzinpur şairləri dörd qrupa ayırır:

“1. sayca az olan və heç zaman mədh etməyən şairlər;

2. saysız olan və daima şahlar, əmirilər və s. mədh etməyə məşğul olan şairlər...;

3. Saray şairi olmayan, amma sultanlar haqqında mədiyə yazan şairlər;

4. şairlik həyatlarının yarı yolunda məddahlıqdan əlçəkən şairlər.

Birinci qrup şairlərə aid: Mövləvi, Xəyyam, Şeyx Əttar, Şəbistərli Şeyx Mahmu, İmadəddin Nəsimi və s.

İkinci qrupda aid şairlər: Fərruxi, Ünsüri, Əscidi, Mənüçöhri Damğani, Müizzü və s.

Üçüncü qrupa aid: Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Cami və s.

Dördüncü qrupa aid şairlər: Kəsai Mərvəzi, Sənayi Qəznəvi, Ənvəri Əbivərđi, Zəhirəddin Faryabi, Şirvanlı Xaqani v. s. “(112, s. 87).

Xalq və saray şairi nə deməkdir. Bu məfhuma bu günə kimi konkret bir tərif verilmədiyü üçün izaha ehtiyacı vardır. *Xalq şairləri yalnız ağız ədəbiyyatı şairi və ya aşiq deyil, bəlkə xalqın qayğısını çəkən, onların dərđlərini duyan, divan sahibi olan klassik şairləri də bizim fikrimizcə, əsas xalq şairləri sayılırlar.* Başqa sözlə, xalq şairi o şairdir ki, Nəsimi kimi diri-diri dərəsi

soyulmasa, Nəimi kimi Bağdad küçələrində cənazəsi atlar quyruğuna bağlanıb sürünməsə, Hüseyd Cavid kimi müqavimət örnəyi olmasa da, Bertolt Breşt demişkən, qələm yerə qoyub əlinə müsəlsəl almasa da, *ən azı uca səslə bağırib öz nufəratın cəlladlara göstərməlidir. Lakin saray şairləri diktatorların etdikləri cinayətlərə etirazını bildirmir heç, tərsinə onu da mədh etməklə onların tökdüyü qanların haqlı olduğuna imza atırlar.*

“Ərş titrər zalimi mədh eyləsən” (Mövləvi).

Saray şairlərinin xüsusiyyətləri

1. dilənçilik; 2. yaltaqlıq; 3. ikiüzlülük; 4. təhlükəli kəsif qısqanclılıq; 5. alverçi; 6. beytülmal zəlisi; 7. ziddi-xalqlılıq və zidd-bəşəriyyət.

2-2-1. Dilənçilik.

Dilənçilik kapitalist sistemi ilə idarə olunan ölkələrin gətirdiyi töhfələrdən biridir. O bəşəriyyətin şərəfətini ləkələndirən bir fenomendir. Dilənçilik şeir və ədəbiyyat sahəsində daha artıq utandırıcı faciələrdən biri olmuşdur və təəssüflərlə bütün saray şairləri bu alçaq sifətdən uzaq qalmamışlar. Saray şairlərindən biri olan Ənvəri bu sifəti tam vücudu ilə hiss edərək, saray şairlərin belə tərifi edir:

"Şerlə şairliyin rəmzini sənə mən andıraram,
Bir yığın biz bir dilənçidən birin bilmə, adam,
Çarəsiz qalmış bu "kənnas"ın¹ əlində ölkələr,
Tanrıya xatır yalan bilmə bu düzdür, vəssəlam.

Füzuli "Şikayətnamə" əsərində

"...Bu bəratı verdim, dedim bəlkə mərtəbeyi-etibarın cəmi "gədalardan"
və daşdan, torpaqdan da azdır... (50, s. 75).

Füzuli Sultan Süleyman ilə təəssüflə belə yanaşır:

"Rəhm et ki, qəribü dərmdəndim,
Bimunisü yarü dərmdəndim,
Tutsan əlimi məni-fəqirin

---

¹ - çirkab quyusu arıtdayan.

Həqq ola həmişə dəstgirin.

Heyrətləndiricidir ki, Füzuli kimi ədəbiyyat sənətinin bütün sənətlərinə bələd olan bir şair bu qədər özünü kiçiltmək yerinə "hüsn-tələb" sənətindən istifadə etməmişdir?

2-2-2. Yaltaqlıq

Saray şairlərinin başqa özəlliklərindən biri olan yaltaqlıq da dilənçilikdən daha alçaq səviyyədə yer tutmuş, psixoloji baxımdan tədqiq edilməli bir ruhi xəstəlik tapıntısıdır. Bu alçaq sifətə malik olan saray şairləri öz insanlıq məhəllələrini heyvanlarla bir səviyyəyə endirmişlər:

Gecələr mən köpək tək yataram astanında

Ki, dilənməyi rəqibim gəlib etməsin bəhanə.

Yaxud

Gecə qapunda dilənçilik işimdir,

Bu dilənçiliyi vallah şahlıqla dəyişməm.

Təəssüflərlə Füzulidən nümunə:

Sənin qapındakı xidmətçilərin ayağını öpməyə, dövlətinə ərişmək arzusu, gecə-gündüz mənim könlümdən, gözümdən yuxunu alıbdir. Yaxud

Biz ay üzlülərin nöqərləriyik,

Ay üzlülər, hamı sizin nöqərləriniz. (50, s, 17).

2-2-3. **İkiüzlülük.** İnsanın şəxsiyyətini müstəqillikdən çıxaran və onu zəlilliyə uğradan sifətlərin biri də ikiüzlülükdür. Saray şairlərinin dediyi şeirlərə və təriflədikləri şahlar və ya vəzirlərə inamları olmadan, onların özlərini tərif etmək yox, bəlkə onların məqam və işlədikləri səltənət taxtlarını mədh etmək və pul almaq məqsədilə yola çıxan saray şairləri hakimlərin mövqeləri dəyişdikdə və başqa insan həmənlə mövqedə qərar tapdıqda öncə mədh etdiyi hakimi unudaraq "o olmasın, bu olsun" – deyər, həmənlə mədh və yalanları yeni hakimə demək məcburiyyətində olmuşdur. Bu sifəti təəssüflə, Füzuli və Firdovsidə daha qabarıq şəkildə görə bilərik. "26 il Səfəvilərin xidmətində İmamyyəyə şiə məzhəbinə bağlı olduqdan sonra 1534-cü ildə birdən sünni osmanlı sultanının

təbəsi durumuna gələn Füzuli qızılbaşlıqla mücadilənin bu ən qızğın illərində osmanlı ricalı arasında bir patron bulamazdı" (50, s. 33).

Füzuli İmamiyyə 12 imam məzhəbini mənimsəmiş Səfəvi şairi olaraq yaşadığı dövəmdə 1508-1534 Osmanlıya "kafir" və Osmanlı ölkəsinə kafiristan – deyə anmışdır və yaxud:

Sultan Süleymana layiq olan şah

Xilafətdə Nəbinin canişinlərinin canişini olmağa layiqdir.

O, 1534-cü ildən öncə bu sözləri Səfəvi şahı üçün istifadə edirdi" (50, s. 65).

2-2-4. Təhlükəli çirkin qısqanclılıq.

Saray şairləri yaşadığı şəraitdə yaranan mənfi sifətlərdən biri də təhlükəli çirkin qısqanclılıq olmuşdur. Pul, qızıl, xələt, mənsəb yarışması aparən zəhərlənmiş sarayda yırtıcı heyvanların içində olan, bir-birinin qanına susuz olmaq, saray şairləri içində çirkin qısqanclılıq formasında inanılmaz halda görüşür. Saraydan eşiyə atılmaq, həbsə alınmaq Füzuli demişkən: ayaqlanmaq:

"Bilmədim ki, şikəstə hal oluram

Həsəd əhlinə paymal oluram" (38, s. 295) və nəhayət edam mərhələsinə kimi irəli sürmüşdür:

"Lətifi, dövrün bir-birinə rəqib ən nüfuzlu iki dövlət adamına baş katib İsgəndər Çələbi (ö. 1534) və vəzir-i-əzəm İbrahim paşaya (ö. 1536) risalə və qəsidələr təqdim edərək bir patron aramışdır. Bu dövlət adamları, ikisi də şair və bilginlər özəl bir yaxınlıq göstərmək, beləsinə yandaş qazanmaq, şöhrətlərini yaymaq mövzusunda böyük rəqabət içində idilər. Sonunda İbrahim paşa, İsgəndərin edam fərmanını almağı bacarmış, ancaq çox keçmədən İsgəndər Çələbinin tərəfdarları İbrahima qarşı səltənətə göz tikmələri birbaşa bir qrup ağır söyləntilər çıxarmış, onun da edam olunmasına səbəb olmuşdular" (50, s. 46).

2-2-5. Alverçi saray şairləri.

Mərifət iltifatə tabedir

Müştərisiz matah zayedir.

Saraya şairlərinin dünyagörüşü çərçivələri, düşüncə əsasları, dediyi şeirlərin dəyər ölçüsü öz siniflərində bir-birindən üstünlük meyarlarını yuxarıda gətirdiyimiz şeirdə tam xülasə olur. Saray bir şeir bazarı, şeir bir matah və şair isə bir dükançı olaraq əyyaşlıq gecələrində hakim adlı müştərinin şərabından nə miqdarda qızmış başı şeirin nə qiymətdə olduğunu təyin edirdi və buna görə də şairlərin şeirləri, bu ölçülər və buna tay meyarlarla qiymətlənirdi. "Mövlana Hüseynin qızı Mehri xatına xəzinədar İsmayıl ağanın tövsiyəsi üzərində dediyi əsər (qəsidə divanı) üçün 3000 ağça ənam verilmişdir" (50, s. 75), bir tərəfdən də şairlərin birinin dediyi qəsidələrin qiyməti bir altun, yəni 60 ağçaya enmişdir.

2-2-6. **Beytülmal zəlisi.**

Saray şairləri əyyaşlıq gecələrində hakimlərin zəngin qonaqlıqlarında çalğıcılar, rəqqasələrlə birlikdə, toy-düynlərdə, bayram mərasimlərində yalan sözlərlə şahları şişirtməklə yüzlərlə və minlərlə ağçalar, xələtlər, bağ-bağçalara malik olduqları halda o bağışlanılanların əvəzini xalqın qabar çalmış əlləri ilə ödəməyə məcbur idi. Bəlkə də kütlələrin uşaqları çılpaq qalaraq, qarınları ac olan halda saray şairləri boyunlarını yoğunladarkən bəziləri isə xəzinədən onların hesabına gümüşdən qazan və qızıldan qaşiq-boşqab tədarükün görürdülər:

"Eşitdim gümüşdən qazan vurdurub

Qızıldan da boşqab-qaşiq Ünsüri (tərcümələr müəllifdəndir).

Buna görə saray şairləri hakimlərlə birlikdə zəli kimi xalqın qanın sormuş və o yoldan haqsız-hesabsız var-dövlətə malik olmuşlar. Dediklərimizi sübut etmək üçün aşağıda gətirəcəyimiz sənədlərə diqqətinizi cəlb edirik:

"Ümumən, mükafat 1000 ilə 3000 ağça və 20.60 altun arasında idi. Bunlar dövlət xəzinəsindən çıxdığı məlumdur" (50, s. 28).

Bunlar padşahın cibindən verilən para 1568-1589 maliyyə ilində 31 milyon 466314 ağçaya varmışdır. Bunun 30 milyonu Misirdən hər il göndərilən irsaliyyə 500 min altun 835000 ağça saray bağ bağçalarından satılan məhsul qarşılığı idi".

"Qanuni dönəminin qanunlarını düzənləmədə və divan inşa dilinin inkişafında kəskin bir rol oynamış olan Cəlalzadənin böyük xidmətlərini təqdir edən Sultan Süleyman onun nişançılıq xaslarını 300000 ağça və ya 5000 altun əməkliliyində eynən əlində buraxmışdır" (50, s. 61).

"Yıldırım Bayəzid dövründə Şeyxoğlu Mustafa, Əhmədi və Bursalı Niyazi şaha əsərlərini təqdim etmiş və təltif edilmişlər. Bu dövrdə Y.Bayəzidə iki qəsidə təqdim edilmişdir" (46, s. 48).

2-2-7. Qulluq (qul və nökar olmaq). İnsanı alçaqlığa uğradan alçaldıcı sifətlərdən biri də qul olmaqdır. Təəssüflərlə, bu alçaq sifət də saray şairlərində aydın görünür:

Səhi "Patron və şair" əsərində belə yazır:

"Qul olana çox etdi şah himmət,

Nola etsə, "Səhi"yə dahi şəfqət,

Günahım oldu nə oldu, bilsəm diriliyimdə,

Sürüldüm qapundan pirliyimdə

Nə var bir himmət etsə yenə soltan

Qoca qul qapusunda olsa dərban,

Dünya bəzəndi lütfün ilə güldü xasu am

Bən vövlətində nəçün olam böylə zar (50, s. 41-42).

II-2. XALQ ŞEİRİNİN İMKANLARI VƏ POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1. xəlqilik; 2. hakimləri danlamaq; 3. qalarğılıq və insanlıq örnəyi olmaq; 4. saray şairlərindən üstünlük; 5. başıuca, lakin möhnət və izzəti nəfslə yaşamaq.

Burada bu sərbəst şeiri gətirməyi məqsədə uyğun görürük:

"Mən birisinə qul olmayacağam, əl öpməyəcəyəm.

Qoyun sürüsünə qoşulub, kışakıs ilə sürülməyəcəyəm.

Şərəfli bir yaşam üçün yeri gəlsə, canımdan da keçəyəm.

Pəzəvərlər özləri bilərlər,

Əl yerinə ayaqdan da öpə bilərlər! (müəllifdən).

2-3-1. Xəlqilik. Belniskiye görə sənətdə realizmin məzmunu və mənasını tamamlayan əsas xüsusiyyətlərdən biri və bəlkə də başlıcası xəlqilikdir. Onun nəzərində xəlqilik estetik fikrin "alfa və omeqa" həqiqi xalq şairi sözün əsil mənasında fəlsəfi təfəkkür sahibidir. Buna görə də xəlqilik böyük sənətkarın yaradıcılığında orijinallıq və dahilik əlaməti kimi meydana çıxır. Bədii yaradıcılıqda *xəlqilik sadəcə milli anlayış deməkdir. Həm də sözün əsil mənasında yüksək bəşəri keyfiyyətdir*" (25, s. 69). L.N. Tolstoy deyirdi ki, ancaq öz xalqı ilə birlikdə yaşayan və onu yaxşı tanıyan yazıçı əsil mənada xalq sənətkarı ola bilər. A.N.Strovski bu fikri bir qədər dəqiq ifadə edərək yazırdı: xalq yazıçısı olmaq üçün vətəni sevmək azdır, vətən məhəbbəti sənətkarlara qüvvə, hiss versə də, mövzu vermir. Bunun üçün öz xalqını yaxşı tanımaq onunla yaxından qaynaq-qarışmaq, doğma olmaq lazımdır. N.A. Dobrolyov isə sənətdə xəlqiliyi xalqın milli mənəviyyətinin xalq ruhunun təzahürü kimi qiymətləndirərək deyirdi: biz xəlqiliyi məhəlli, təbiət gözəlliklərinin ifadəsi xalq arasında işlənən sözlərdən istifadə etmək adətləri qaydaları və sairini düzgün göstərmək kimi başa düşürük. Onun həyatı ilə yaşamaq, onun səviyyəsində dayanma bilmək, kitab təlimi, silki təsəvvür qalıqlarını və sairəni kənara atmaq xalqın sahib olduğu sadə hisslərlə həyatı duymağı bacarmaq lazımdır.

2-3-2. **Hakimləri danlamaq** (onlara qarşı durmaq). Xalq şairləri yüksək bir insani ruha malik olduqlarına görə zalım hakimləri mədh etməyə nifrət göstərmiş və Mövləvi belə "ərş titrər zalımı mədh eyləsən" demişdir və ya M.Ə.Sabir mədh yazmaq təklif edənlərin cavabında

"Puldan ötrü yalan mədihələr yazmaqda iqtidarım yox isə,

Doğru həcv yazmaqda çox hünərliyəm" (117, s. 4).

Şeir bir gövhəri-yekdaneye ziqiymətdir

Salmaram vəsfi-duruğ ilə onu qiymətdən

Deyilən həcv sözün doğru kəlam şirin

Əhli-zövqə verərəm nəşə bu xoş şərbətdən.

Və ya Nizami kimi şair yalnız onların şərindən özünü qurtarmaq üçün neçə qəsidəni sadəgə kimi onlara ithaf edib və müqabilində kəskinliklə onları öz etdikləri pis əməllərdən uzaqlaşmağa dəvət etmişdir. Bu haqda gələcəkdə geniş danışacağıq.

2-3-3. **Qalarğılıq, insanlıq örnəyi olmaq.** Xalq şairləri şərəfli bir insan olduqlarına görə yazdığı şeirlərinin mövzuları şərəfət, başıucalılıq, ədalət, azadlıq, zülmə qarşı durmaq, insansevərlik, bəşərilik və bun kimi başqa insani xüsusiyyətlər olduqda tam nəsillər içrə əlbəəl gəzən və insanlıq hörmətlərin yüksəldən, bəşəriyyət xəzinələri sayılan şah əsərlərdən olmuşdurlar. Özləri də bəşəriyyətin ölməz insani heykəllərinə çevrilmişdirlər. Mövləvi, Nəsimi, Nizami kimi şairlər dünya səviyyəsində yayılan insani şəxsiyyətləri dediklərimizə real bir örnəkdir.

2-3-4. **Başıuca, lakin möhnətlə yaşamaq.** Bütün xalq şairləri yaşadığı zamanlarda çayı üzüyuxarı üzərək möhnət və yoxsulluqla yaşamaq məcburiyyətində qalmışlar, bəlkə də başıuca yaşamağın və şərəfli ömür sürməyin əvəzini ödəmək möhnətlə yaşamaqdır. Nəsimi, Nəimi, Qürrətüleyin, Hüseyn Cavid, Xəlil Rza, M.Müşfiq, Səhənd, Sabir və yüzlərlə xalq şairinin yaşayışları belə olmuşdur.

“Birisi söylədi, "sərv"ə ki nədən yoxsulsan,
Cavab verdi ki, azadələr əli boş olar”.

Şeir in matah olduğu sarayda alver baş tutan zaman onun yaxşı-pisliyi, baha-ucuzluğu, sağ-çürüklüyü, əsil ya saxta olduğuna görə sözləşmək, ağzı-acılıq fikirdən uzaq deyil. Buna görə də Firdovsi ilə Sultan Mahmudun "Şahnaməsi"nin dəyər ölçüsü dirhəm ya dinar olsun –deyə dartışmada və onun çox qismi yalan olduğu və başqa millətləri təhqir etdiyinə görə Sultanın əsəbiləşməsi və Şahnaməni Firdovsinin özünə qaytardığı məsələsi düz olsa, qeyri-mümkün hadisə deyilmiş.

Patron və şair kitabında sarayda memarlıq sənətinə inkişaf baxımından qeyd etdikdə şeir in inkişafına da belə işarə olunur: "Divan sahibi şair hökmdar olmasa idi, o dövrdə türk ədəbiyyatının böyük dahiləri, bəlkə ortaya çıxmazdı" (50, s. 10). Bircə sarayda memarlıq sənətinin inkişafına heç bir mane olmadan və başqa ölkələrin hakimləri arasında rəqabət yarışı olduqda, habelə məşq və bir-birindən ilham aldıqda bu sənətin günü-gündən zənginləşməsinə heç şübhə yoxmuş, amma şeir memarlıqdan fərqli bir sənət olaraq onun ölçüsü sarayda hökmdarla təyin olduğu zaman sarayın fəzasına hakim əl-ayaq öpmək ənənəsindən yaranan mədhlər yüz illərlə ondan qabaq və ya sonra yazılan mədhlərdən fərqlənə bilməz idi, izah etməliyik ki, yüksək xalq şairlərinin yazılan şah əsərlə tək cə bir hakimin adına ithaf edilməklə saray şeirlərindən hesab oluna bilməz.

Satira. "Bədii gülüş, satira və yumor kimi növlərə bölünür. Bunlar tənqidin xarakterinə və mahiyyətinə görə ayrılısalar da, hər ikisi insanların intibahına, mənəvi təkamülünə xidmət edən vahid estetik məramına xidmət edir. Satira ifşaçı tənqidi gülüşün kəskin növüdür, onun kinayə, sarkazm (öldürücü gülüş), məsxərə, rişxəndə, ələ salma və s. kimi müxtəlif formaları vardır. Satiranın gücünü ifşaçı mahiyyətini yüksəl qiymətləndirən A.İ.Qrets Volterin gülüşünü köhnə anlayışları vurub-dağıdan, yandırıp külə döndərən ildırına bənzdir "(25, s. 40).

Satiranın ən yüksək nümayəndələrindən olan böyük xalq şairlərindən biri də M.Ə.Sabir olmuşdur. Onun “Molla Nəsrəddin” jurnalında nəşr edilən şeirləri onu unudulmayan bir intibah şairi təqdim etmişdir. Sabir o zamanın Məhəmməd şah kimi hakimlərin xalqın oyanışı vasitəsilə canlarına öldürücü qorxu salan bir şair olmuşdur və hakimiyyət onun əlindən can qurtarmaq üçün çarəni təkçə Sabiri kafir tanıtdırmaqda görüb və bu yoldan onu çox çətinliklərə məruz qoymuşdur və nəhayət Sabir:

“Əşhədü billahil əliyüləzim
Sahibi imanəm A şirvanlılar,
Yox yeni bir dinə yəqinim mənim,
Köhnə müsəlmanəm, a şirvanlılar.
"Şiə"yəm, amma nə bu əmsalidən,
"Sünni"yəm, amma nə bu əşkalidən,
"Sufi"yəm, amma nə bu əbdalidən”,

Həqsevər insanəm, a şirvanlılar – deyir və başqa təşəbbüslər ilə o töhmətdən can qurtarmışdır. Satiranın ən aşağı səviyyəsində duran "həzəl" vəqahətli və ədəbsiz sözlərlə ifadə olunur. Satira və ya təniz şərəfətli və abırlı yanaşır, həzl vəqahət və abırsızlıqla. ədəbsizliyə uğrayan satira yüksəkliyin əldən verdikdə nəhayət əxlaqsızlığı yayan bir şeir "həzl" növü olarkən ədəbi risalətin əldən verib və nəhayət ədəbiyyatın dəyər ölçülərindən kənara çıxaraq mənfi bir xarakter daşıyan şeir nümunələrinə çevrilir. Məsələn, Cənubi Azərbaycanın təniz şeiri;

Saqiya badeyi- cəhlin nə betər nəşəsi var,
Ki, onun məsti məadə kimi bidar olmaz
Yaxud:
Bir qətrə gözün yaşı yuyar cümlə günahı
Bəh-bəh belə dərde, belə dərman ola bilməz.

Bu şeirləri yazan Marağalı Kərimi ömrünün sonlarında yazmış bir para əxlaqsızlığa uğrayan şeirlərlə "həzl" şairinə çevrilir. Əxlaqsız şeirlər qoşan və habelə əxlaqsız nəsrilər yazanlarla C.Məmmədquluzadə belə yanaşır:

"Aqayi-mən, zina iki qismdir: biri zinayi-möhəssin, o biri isə zinayi-qeyri-möhəssin. Yazıçılar da dünyada iki qismdir: biri zinayi qeyri-mühəssin, o biri də zinayi-mühəssin....

Mənası budur: müqəddəs bir kitabın səhifələrində fahişəxanalarda danışılan sözləri yazıb çapa vermək – qələm zinasıdır".

2-4. Nizami Xalq şairi

2-4-1. **Nizamidə xəlqilik.** Nizaminin şeirlərində bu məzmununda olan şeirlərə bunları nümunə verə bilərik:

"Çalış ki, xalqın işinə yarayasan,
Ta ki, xidmətlə dünyanı bəzəmiş olasan.
Gərəkdir şam kimi can yandırasan,
Özgənin işinə qayğılanasan
Əgər insan sifətli insan olsan,
İki dünyada behişt içrə yaşarsan.
Məgər günəşi göydə görməyirsən,
Gülür dünyanı öz güldürməyindən.
Köpək o adamdan əzizdir ki,
Ulaq kimi gözün ota diksə.

2-4-2. **Nizamidə türklük (xəlqilik).** M.F.Köprülüzadə və Bartoldun islam mədəniyyəti tarixi kitabında yazdığı qeydlər arasında Nizami haqqında demişdirlər ki, Nizami "İran və türk məsnəvilərinin ən böyük ustası İranın ən böyük şairlərindən biridir və onun şeirlərində olduqca təravətli türk sözlərinə təsadüf edilir" (25, s. 103). A.Krimeski İran ədəbiyyatı və dərviş sufizminin tarixi adlı kitabında Nizamini belə təqdim etmişdir: Nizami İranın ən yaxşı romantik daha doğrusu, sufi və romantik bir şairidir. Özündən sonra gələn İran romantikləri üçün daima təqlid və nəzirə qaynağı və nümunəyi olmuşdur. O, yalnız

İran deyil, türk ədəbiyyatında da son dərəcə sevilən söz sənətkarıdır" (66, s. 113).

Prof. Əlisa Şükürova ya görə "bir neçə dəfə öz türklüyünü etiraf edən və hətta öz üz cizgilərinin monqoloid tipindən olduğunu söyləyən və oxucular arasında diqqət çəkmədiyinə görə farsca yazmaq zorunda qaldığını deməkdən çəkinməyən Gəncəli Nizami XI əsrdən başlayaraq fars dilində yazmış olan Təbrizli Qətran (XI əsr), Şirvanlı Xaqani, Gəncəli Məhsəti, Beyləqanlı Mücirəddin (XII əsr), Təbrizli Övhədi, Şirvanlı Zülfıqar (XIII əsr) və s. kimi Azərbaycan şairləri ilə müqayisə etmək olmaz, Çünki Nizami öz türklüyündən qürur duymaqla bərabər başqa xalqlarla yanaşı türkün və bütün milli özəlliklərinin xarakterlərini açıqlamağa çalışmış və onun dünya xalqlarına örnək göstərməklə bərabər özün tam mənasında türkçülük təbliğatı aparmış, türkün malik olduğu müsbət keyfiyyətlərini başqa xalqlarda da görmək istəmiş, türk xalqını dünyanın dirəyi adlandırmışdır" (70, s. 223).

1941-ci ildə Nizaminin yubileyi münasibətilə Bakıda Bertles tərəfindən rusca "Böyük Azərbaycan şairi" başlığı altında bir monoqrafiya nəşr edilmişdir. Məcəzlərdən zəngin olan Nizami üslubunda türklük, qüvvət və qəhrəmanlıq simvoludur. Məsələn, Xosrov ilə düşməni Bəhram döyüşürlər, ikisi də iranlıdır. Birinin ordusu rumlılardan, o birinin ordusu isə iranlılardan toplanmış olduğu halda şair bu iki qüvvə arasındakı çarpışmanı təsvir edərkən "bu türklər arasında qızışan döyüşdə türk neyinin naləsindən türklərin boğazı tutulur" - deyir. Burada türk cəngavər və döyüşçü müqabilində işlənmişdir. Xosrovun Şirini axtarmağa getdiyindən bəhs edərkən türklüyü əzmkarlıq mənasında işlədir. Dara İsgəndərə xitab edərkən, türklərlə qorxudur: məgər türklərimin oxunu yemədinmi? Ki mənə basqın edirsən" (67, s. 171).

Nizami peyğəmbəri türk xitab edir:

Afərin o türkə ki, yeddi xəlilin sərvəridir, dəryadan göyə qədər onun süfrəsində çörək yeyəndir (67, s. 171).

Nizami "Sirlər xəzinəsi"ndə zülmə məruz qalmış bir qadının dili ilə böyük Səlcuqlardan olan Sultan Səncərə xitabla: madam ki, ədalətsizliyə imkan verirsən, demək, sən türk deyilsən.

Fars Şübiyyə şairləri, Firdovsi kimi antitürk və antiərəb şair tərəfindən türklər haqqında verilən qərəzli fikirlərə etiraz olaraq türklərin yaxşı münasibət göstərir və Ə.Şükürovun dediyi kimi, "O, (Nizami) bu yolla sanki Türk xalqı üzərinə çəkiklən qara pərdəni qaldırır, Türkün bütün milli özəlliklərini açıb ortaya qoymaqla onun əsil milli simasını üzə çıxarır, türkçülük yapır və bunları sanki başqa xalqlarla da görmək istəyir" (70, s. 224).

Nizami Leyli və Məcnun əsərində özünün türk olduğunu bu şeirlə bildirir:

(پدر بر پدر مرا ترک بود
به فرزانی هر یکی گرگ بود) .

"Mənim yeddi arxa ata-babam türkdür,

Hər biri də bilikdə qurd kimidir" (8, s. 172)

2-4-3. **Nizaminin qadınlara münasibəti.** Dünya nə qədər aslan kimi erkək qadın var erkək sayılan çoxlar var ki, qadınlardır.

Nizaminin əsərində iştirak edən qadınların hamısında qeyd olunacaq keyfiyyətlər vardır. Şimirani (Məhin banu) Ermənistan, Muğan və Arana hökmdarlıq edən bir kraliçadır. Bu qadının idarə etdiyi ölkəni abad, xalqı da təhlükəsizliklə yaşayır. Sasani hökmdarı Xosrovun sevgilisi Şirin bu Kraliçanın vəliəhdidir. İran şahzadəsinə vurulduğunu görə Şirinə verdiyi öyüd Simirayının hökmdarlıq hikmətinin ən böyük əsasına nüfuz etmiş bir zəkaya malik olduğuna bir sübutdur: şəxsi eşqinə amandır, dinini və izzətini qurban vermə, çünki bu dövlətimizin təməlini sarsıdar" deyir "(67, s. 179). Qadınlarda igidliyi bəyənməyən Rom imperatorunun münasibəti ilə dəyişmiş bu qızdan şair (Nizami) "İsgəndərnamə"nin ikinci hissəsində təkrar bəhs edir. İsgəndər bu qəhrəman "türk gözəli"ni vəzir filosof "Arxemid" ilə evləndirir (67, s. 199).

Qadınların layiq insanlar olduğuna aid "Yeddi gözəl"də Bəhrəmın ov meydanında hünər göstərməsini və qadını onu önəmli bilməyinə görə onun öldürülməsinə hökm verdiyini və nəhayət qadının buzovu boynunda uca saraya çıxarıb endirməsini gördüyü zaman qadın qarşısında diz çökdüyü bir dastandır. Sonda Nizaminin hörmətlə qadına yanaşdığı sənədlərdən biri di "İsgəndər ilə Qıpçaq çölü" dastanı Xəmsənin Şərəfnamə bölümündəki dastandır. Bu dastanda İsgəndər Qıpçaq yurdunda qadınlar şəhərinə çatdıqda onların üzləri açıq və örtüksüz olduğunu bildikdə onların başçıları ilə uzun zaman mübahisə edərkən onların üzlərini örtmək fərmanı qarşısında "canımızdan keçərik, amma ənənələrimizdən keçmərik" sərt cavabını eşidərək İsgəndər kimi hökmdar qabaqlarında diz çöküb və onların paklığı qarşısında öz sözünü geri götürmək məcburiyyətində qalmışdır" (67, s. 1093).

2-4-4. **Nizamidə Bəşərilik.** Nizami türk, çinli, tatar, Qıpçaq, Xəzər, Bulğar, rumlu, yunanlı, ərəb, fars, rus, burtaslı, ilaqlı, yəhudi, qordlu, buxarlı, xorasanlı, mazəndaranlı, soğdlu, hindli, həbəşli, zənci, kürd, ləzgi, abxaziyalı, alanlı, isvidanlı, filistinli kimi xalqlardan danışarkən onların əksəriyyətinə sayğı ilə yanaşır.

2-4-5. **Nizamidə mənlik** (izzəti-nəfs). Şair həyatı boyunca olduqca sadə və təvazökarlıqla yaşamışdır. Bu həyat tərzi bir tərəfdən onun daxili aləmindən gələn (az yemək, çox bağışlamaq) prinsipindən doğulan zahidlik ilə izah edilə bilirsə, o biri yandan isə o zamana aid həyat şəraiti ilə bağlıdır. Özünün bir müqayisəsinə görə "Sokrat" kimi həkim-sənətkar onun qədər də sevilmiş və axtarılmışdır (67, s. 78).

2-4-6. **Nizaminin saray şairlərinə üstünlüyü.** Nizami məddah şairlərdən fərqli olaraq hökmdarlar qapılarından uzaqlaşib təvazökar bir həyat tərzi yaşamışdır. Şair bu hərəkətin hikmətini bizə belə açıqlayır: "padşahın verdiyi maaşdan imtina et, bundan gələcək şey bədbəxtlik və avaralıqdan ibarətdir. Padşahla oturub-qalxmaqdan çəkin, çünki bu pambıqla odun münasibətinə bənzəyir. Od nə qədər parlaq olsa da, sağlamlıq ondan uzaq olur. Pərvanə şamın

işığına can ataraq ona yaxınlaşınca yanır, Səmərqəndli Dövlətsah şairin bu fikirlərinin izi ilə gedərək Nizami ilə Sultan Qızılarslan arasında keçən çox maraqlı bir hekayəni söyləyir. Azərbaycanın qüdrətli və zəhmli şahı Qızılarslan Nizamini görmək istəyərmiş və şairi yanına çağırmışdır. Göndərdiyi adam şeyxin ibadətdə olduğunu və heç kimsə ilə görüşmək istəmədiyi halda şaha xəbər gətirmiş sultan bu cəsarətli şeyxi özü görmək istəmiş. Şahın niyyəti haqqında xəbər tutan şair sultana öz əzəmətini göstərmək üçün kəramət göstərmiş və onun ruhuna indiki terminlə desək, hipnoz etmişdir (bizim fikrimizcə, dərin baxışla ona içəri aləminə dərin təsir qoya bilmişdir). Qızılarslan şairin yanına gəldikdə şahənə bir taxt üstündə oturmuş, ətrafında qullar, xidmətçilər, məmur və əsgərlərlə dolu əzəmətli başında tac bir şahlə qarşılaşmışdır. Bu əzəmət qarşısından keçən sultan ehtiramla yerə əyilərək ona təzim etmək istəyərkən, önündəki mənzərə dəyişmiş: padşah özünün sadə bir döşək üstündə oturmuş qabağında qələm və mürəkkəb və yazmaqda məşğul bir şeyxi qarşısında görmüşdür. Beləliklə şair ilə şah arasında səmimi bir dostluq yaranmışdır. Bu, Nizaminin müstəqilliyini göstərən, böyük hökmdarlara qarşı laqeyd və onlardan asılı olmadığını göstərən bir simvoldur. Nizamiyə bəslənən ehtiramın nə dərəcədə olduğunu şairin bir xatirəsindən anlaya bilərik. Azərbaycanın padşahı Qızılarslan yanına çağırdığı şairin gəlməsindən xəbər tutduğu zaman eys-işrətlə məşğul imiş. Kef məclisi qurulu, saqilər şərab tökür, xanəndələr oxuyur, çalğıcılar çalır, rəqqasələr oynayırmışlar. Şairin hamıya məlum olan zahidliyinə hörmət əlaməti olaraq bütün məclis bir anda dayandırılmışdır. Nizami içəriyə girərkən padşah ayağına qalxmış və onu həyəcanla qarşılamışdır. Onlar qucaqlaşmış və Qızılarslan Nizami ilə görüşəcəyəm, çünki onun söhbəti meydən daha nəşəli və neydən daha ahənglidir - demişdir. Şair ona göstərilən bu diqqət və ehtiramdan son dərəcə razı qaldığını bildirərək yazır: "bundan sonra padşahın yanında olanda "onlardan hamı ayaq üstə durarkən mən oturardım". Nizami padşahın hüzurunda "meracdən dönən

Əhməd (Məhəmməd peyğəmbər) kimi tanınmış" və bu hadisəni xüsusi olaraq öz xatirələrində yad etmişdir. (67, s. 79).

Xalq şairləri ata kimi şahlar üçün öyüd-nəsihət vermiş, onları düz yola çağırılmışdır. Məsələn, "Leyli və Məcnun" poemasında girişində Axsıtana verdiyi öyüd-nəsihətlər bu iddianın sübutudur. Şair bu "Nəsihətnamə"sində padşaha müraciət edərək ondan bir neçə məsləhət dinləməsin istəmişdir və belə kəskin nəsihətlər verir: "qüdrətli ol, ancaq təkini əldən qoyma". Xalqın etimadını qazanmaq üçün verdiyin sözü yerinə yetir". Ürəyin tutmadığı adamlara inanma, öz düşməni kiçik görmə,...

Nizami çox ustalıqla özünü şahla müqayisə edərək, belə deyir. Məsələn, padşahı dənizə bənzədikən özünün onun yanında gələn çaya bənzədir. Padşahın bağı cənnət isə, o bir cənnət quşudur, padşah "ay" isə, özü də Ütarod" ulduzudur. Şah dünyanın hökmdarı isə o da sözün sultanıdır. O savaşı meydanının pəhləvanı isə, özü mənə və söz pəhləvanıdır. Elə bir söz ki, yaradılış pərdəsi açılarkən səhifəyə ilk çıxan o olmuşdur. Allahın hüzuruna çıxmaq haqqı Nizamiyə görə əvvəl peyğəmbərlər, sonra da şairlərə verilmişdir. Göylər qədər uca olan şair bəzən, bu haqqından keçən kimi görünsə də, həqiqətdə o başımızın üstündəki üfünün eyni zamanda yerə qovuşmasına bənzəyir.

2-4-7. Nizamidə inqilabçılıq. İbn Bətütənin verdiyi məlumatlara görə "Əxilik" hər yerdə şəhər və kəndlərdə mövcud olub. Rom türklərinin yaşadıkları bütün ölkələrdə varmış. Əxilər evsizlər və yolçulara qayğı göstərir, acları yedizdirir və möhtaclara yardım edirmişlər. Zülm və haqsızlıq edən hakimləri isə öldürmüşlər. İbn Bətütə yazır: "bu xüsusda bütün dünyada bunlardan daha çox qeyrət və qayğı göstərən başqa bir kimsə yoxdur. Əxi öz sinfindən olan adamları birləşdirən şəxsə deyilirdi. Onlar yalnız öz zümrələrindən olanları deyil, başqa sinfidən olan gəncləri evsiz və kimsəsizləri də bir təşkilatda birləşdirmişlər. Təşkilata daxil olan üzvlər təşkilatçıyı özlərinə sədr seçmişlər. Bu sədrə əxi deyərmişlər. Bu cəmiyyətin üzvlərinə Fütüvvət əhli deyərmişlər. İbn Bətütə bizə özü gördüyü kimi, Əxi təkyələrini belə təsvir edir: bir ev tikilir,

rənglənilir. Ağardırırlar. Yeri xalçalarla döşəyirlər və lazımi avadanlıqla doludurlar. Dostlar gündüzlər işləyir və gündəliklərini qazanırlar. Qaranlıq köçüncə həmin evə gəlir və qazancları ilə satın aldıkları yemək və meyvə-tərəvəzləri və s. özləri ilə bərabər gətirirlər. Şəhərə yeni səyyah gəlmişsə, onu da yanlarına alıb həmin evə gətirib, pulsuz-parasız yemək verərək qonaq saxlayırlar. Səyyah yoluna davam etmək istəyincəyə qədər onların qonağı olur. Mən dünyada bunlar kimi yaxşılıq edən, gözəl işlər görən başqa bir ada rast gəlmədim. İbn Bətütə əxilərin xarici görünüşünü, qiyafələri və geyimləri haqqında da məlumat vermişdir. Geyimləri qaba qumaşdan və çox sadədir. Ayaqlarına çəkmə geyir, başlarına isə keçədən düzəldilmiş sələ deyilən papaq qoyurlar. Bellərinə iki qarış uzunluğunda qəmə bağlayırlar. Onlar bir yerdə toplandıqları zaman başlarındakı "sələ"ni çıxarıb bir yana qoyurlar. İbn Bətütə qeyd edir ki, hökumətsizliklə keçən anarxiya dövrlərində bəzi vilayətlər Əxilər tərəfindən idarə edilir və xələqin asayışı təmin olunurmuş" (67, s. 312-314).

Böyük Səlcuq imperiyasının dağıldığı bir zaman yerli dərəbəyilərin artmaqda olan zülm və zorakılıqlarına qarşı şəhər əsnafı özünün qorumaq ehtiyacından doğulan bu təşkilatlara mənsub olanlar, şübhəsiz, o dövrün fikir cərəyanını təşkil edən sufiliklə bağlı olmuşdur. Gələn digər sufilik cərəyanlarından fərqli olaraq "Əxilər" sadəcə olaraq fikir və riyazət sahəsində cəmiyyətdən uzaqlaşaraq passiv bir həyat sürməmiş, dərvişlik etmişlər. Əksinə olan mübarizə məqsədilə təşkilat səhnəsinə atılmışlar. Əxilərə Orta əsrlərdəki Yaxın Şərqi şəhərlərinə hökmdarlıq edən dərəbəyilərə qaşı çıxan bu növ inqilabçılar kimi qəbul edib qələmə verənlər də vardır. Məsələn, prof. Bertles Nizaminin şeirlərində bir növ professional inqilab təşkilatı kimi təsvir etdiyi Əxilik düşüncəsinə uyğun gələn fikirlər tapmışdır. Professor "Leyli və Məcnun" poemasının müqəddiməsindəki saqınamədən bu sətirləri öz fikrinə şahid gətirir:

"Nə vaxtadək buz kimi durmaq donuq,

Suda ölü siçan tək olmaq uyuq.

Çivşəkləmə gül kimi yumşaq olma,

Bənövşə tək iki üzlü bulunma.
Yeri vardır, dəliqanlı olmaq yeydir,
Dəliqanlı çılğın olmaq gərəkdir.
Tikan kimi sıvrı bulun, sərt davran
Başına güldən çələng hörsün dövrən”.

Bertles bu şeirdə tikan ilə Əxilərin bellərindəki xəncər arasında bir əlaqə görür. Əxilərin mübarizliyi və Nizami təlimatı arasında münasibəti göstərən bir-iki beyt də əlavə edək:

“Arsalan ürəkli olmadan iş aşmaz,
Öküz ürəklərdə mərdlik olmaz" (67, s. 51-52).

2-5. Firdovsi saray şairi

Bu mövzuya elmi baxımdan yanaşmaq istədiyimiz üçün saray ilə xalq arasında barışılmaz bir ziddiyyətin olduğunu qeyd etməliyik. Xalq əməklərini istismar edən hakimlərin xidmətlərində olan, onların dəstəkləyin və qolçomağına çevrilən saray şairləri nəhayətdə xalqla qarşı-qarşı duran bir insanlar olacaqlarını danmaq olmaz. Buna görə bu şairlər xalq şairlərinə aid öncə qeyd etdiyimiz, insani sifətlərin əksinə malik olan, yaltaqlıq və s. sifətlərə görə insanlığa xəyanət edən olmasalar da, azı laqeyd bir insan olmalıdırlar. Firdovsi saray şairlərindən biri olaraq onun özəlliklərinə işarə etməklə mövzunu daha da aydınlaşdırmaq istəyirik:

2-5-1. Firdovsinin qadınlara münasibəti. Firdovsinin qadınlara aid aşağıda gətirəcəyimiz şeir nümunələrindən belə nəticələri əldə etmək olar: qadınlıq varlığına bağlı dünyagörüşü qorxunc və məhvəddici bir düşüncədir. Firdovsi bu təfəkkür ilə bəşəriyyətin yarı varlığına xor baxarkən geri qalmış ən fanatik bir düşüncədən söz açdıqda milyonlar qadına təhqir edərəkən nəhayətdə analığın ən müqəddəs varlığına bağlılanmaz bir hörmətsizliklə yanaşmışdır və bu sayğısızlıq qətiyyətlə hər məktəb və hər bir insani düşüncə baxımından rədd

edilmiş bir düşüncədir. Xüsusilə, feministi baxımından belə bir təfəkkürdən söz açmada artıq bu şairi geri qaldığını və fanatik düşüncəyə malik olduğuna sübutdur. Firdovsinin qadınlara aid bir neçə beytini aşağıda gətiririk:

"Əgər kimsənin arvadı qız doğar,
Şahinşah da olsa, o bədbəxt olar.
Boyun vermə fərmanına arvadın,
Tapa bilməsən iş bilən bir qadın.
Ürək sirrini söyləmə arvada.
Qadın söyləyər sirrini hər yada.
Oğul yerinə kimsənin qızı ola,
Qəbirdən gözəl damad olmaz ona.
Puran adlı bir qızçıqaz varmış,
Şah olduqda işlər bütün xammış.
Onun dastanını əgər söyləsən,
Daxı arvadın ardınca getməsən.
Ona söylədi, bir ağıllı kişi,
Şahın mürtəkib olduğu pis iş.
Qadın şahına baş əyən bir müdür,
Kəfən geysə, ondan daha yaxşıdır.
Qadınla yatıb-dursa, haldan gedər,
Rəməqsiz olar sonra əldən düşər.
Qadın qız doğa, qurda layiqdir ol,
Zəif adlı nəngi-xəlayiqdir ol.
Gözü nursuz eylə üzünü sapsarı,
O birsi üz isə göyümtül qalı.
Qadınlar qoxusu ağardar tükü,
Tükü ağ cahanda umudsuz olu.
Uca qəddin olsa, çəlik tək bükər,
Qadınlardan neçə cür bəla silkənər.

Otuz gündə bir yoldan artıq əgər,
Qovuşsan qadınla can əldən gedər.
Qız olsa, atam söylədi sən qutar,
Başın kəs qızın tez bədəndən qopar.
Dədələr sözündən yetişməz zaval,
Başın kəsmədim, eyilir indi bir al" (32, s. 235).

2-5-2. **Firdovsi və bəşərilik.** Əski zamanlardan bəri insan düşüncə sahibi olduqdan bu günə kimi zalım şahlar, hakimlər və onları dəstəkləyən xanlar, bəylər və habelə onların xalqın qanına susamış nöqərlərindən sonra heç bir vicdanlı alim, şair və düşüncəli insan şahların qan tökmələrinə qol çəkmədən insanlığa dərin məhəbbət bəsləyərək və insanlığın hörmətinə layiq olan insanlara, zülmə və ədalətsizliyə qarşı duran və ona nifrət göstərən zəkalılar olmuşlar. İnsanın qara düşüncələrin əlindən qurtaran və onu daşlı və çınqıllı yollardan və qorxunc və məhvedici "nihilisti" sistemlər kimi düşüncələrdən qurtaracaq və habelə insani iyrenc şovinist təfəkkürlərin əlindən qurtaran təkə insansevərlik olmuşdur. Fəlsəfə baxımından tarixin ən qədim dövrlərindən bəri insanın insaniyyət cövhərin "Humanist" ya insan əslini və insan eşqi adlandıran Çin filosoflarından biri Konfesioldur. Belə bir təfəkkür Orta əsrlər dövründə humanizmi genişləndirib və ona qol-qanad vermişdir. Tarix alimləri də nəticə etibarilə ilə nəhayətdə humanizm ya əsil insan tarixinin cövhəri adlandırır ədəbiyyat və tam hünər sahələrində də dünyanın qabaqcıl ziyalıları humanisti dəyər ölçüsü və təminedicisi bir meyar saymışlar. Mövləvini "Üstün Rumlu" adlandıran Hegel təkə onu humanist düşüncələrinə görə bu məqama layiq bilməmişdir, eləcə də Nəsimini BMT təkə onun insansevərliyinə görə dəyərləndirərkən 1972-ci ilini Nəsimi ili adlandırmışlar. Təəssüflərlə, Firdovsinin millətlərə aid düşüncəsini heç bir insan haqlarını ayaq altına qoyan mənfur düşüncələr ilə müqayisə etmək olmaz. Onun düşüncəsi Napoleonun məddahı Nikolaşovun adından alınmış kor-koruna öz ölkəsini şişirdici bir halda pərəstiş edən "Şovinizm", eləcə də iyrenc faşizm hakimlərinin digər millətlərə

nifrətli həqarətə məhkum edici fəlsəfələr çərçivəsində də sığmadıqda qətiyyətlə, demək olar ki, Firdovsinin baxışı tək cə (quldarlıq) dövrünün düşüncə və inancları ilə uyğun olub və insanın qaranlıq düşüncə dövrünə aid bir inandır. Dediklərimizin sübutu üçün aşağıdakı misranı gətiririk:

«همه بندگان خسرو پرست» ya «چه فرمان یزدان
چه فرمان شاهي»

"Hamımız əmiri pərəstiş edən qullarıq,

Şahın əmrinə boyun əymək, Allahın əmrinə təslim olmaq deməkdir".

Buna görə demək olar ki, Firdovsinin düşüncəsi humanizm ya insanın ziddinə olan bir düşüncə olmuşdur. Bu iddianı sübut etmək üçün onun nifrətli baxışına ətraf ölkələrdə yaşayan müxtəlif millətlərə nəzər salmalıyıq.

2-5-3. Firdovsinin ərəblərə qarşı nifrətli baxışı. Tarixi sənədlərə əsasən Pars adlanan etnik indiki İran adlanan ərəziyə ayaq qoymadan Nil ovalığı və Mesopotamiya (iki çay arası) çaylarının arasında şumer, sami elləri və assurlar və başqa hörmətə layiq mədəniyyətli etniklər yaşamış və bəşəriyyətin təkamül yollarını hamarlayarkən heyranedicilik inkişafına nail olmuşlar. Qeyd etdiyimiz ellərdən samilər (tazilər) ən parlaq mədəniyyətə malik olaraq xətt, ədəbiyyat, memarlıq, həm də texnika və elm sahələrində təqdirə layiq inkişafına malik olmuşlar. Firdovsi belə bir milləti mədəniyyətsiz – mədəniyyət iyi (qoxusu) burnuna dəyməyən bir millət adlandırır və bu beytlərlə onlardan ad aparmışdır:

“Çölün kərtənkəlesi və dəvə südünü yeyən ərəbin işi, gör, hara çatıbdır ki,
Tikib göz, Kiyan taxtına, ey fələk,
Tüpürdüm sənə taxtına, ay fələk" (32, s. 1065).

2-5-4. Firdovsinin türklərə qarşı nifrətli münasibəti.

Qeyd etdiyimiz kimi, şumer milləti dünyada birinci mədəniyyət quran millətlərdən biri olmuşdur. Xəttin əsasını qoyan, daş qazıntıları, heykəl yonmalar, dülgərlik, silah qayırma, memarlıq və başqa elm sahələrində çeşidli inkişaf bu millətə adidir. Həm də bəşəriyyətin birinci əxlaqi-ictimai qanunları Babil padşahları tərəfindən yaranmış və "Hamurabi qanunu" adı ilə tanınan

qanunlar şumer mədəniyyətindən alınmışdır. Qeyd etməliyik ki, ən əski əfsanələrdən qaynaqlanan əfsanələrin yaranması şumer millətinin folkloruna adi olmuşdur. Babil millətləri və s. millətlərə böyük şah əsərlər yaratmaq üçün şumer ədəbiyyatının qalığı "Bilqamıs" (32, s. 156) eposundan faydalanmışlar və şumer dili ilə bütün türk dilləri arasında olan ortaq sözlər və hər iki dilin iltisacı dil ailəsinə aid olması bu iki millətin qohumluğu məsələsini ortaya çıxarır. Bu ortaq sözlərdən neçəsini aşağıdakı cədvəldə gətiririk:

<i>Şumerca</i>	<i>Ümumtürk və azəri</i>
Ad	Ata
Silik	Silmək və təmiz
ər	ər (qəhrəman)
Qaq	Qalx(maq)
Taq	Taxmaq
Qu	Səs (qu deyirsən qulaq tutulur)
Emək	Yemək
Bilqa	Bilgə
Uş	Üş (üç)
Odun	Odun
Taban	Daban
Tamqa	Damğa

Belə bir zəngin mədəniyyətin təməl daşını qoyan türk milləti ilə Firdovsi tam nifrətlə yanaşmış və öz ürək istəyini bu millətə belə təqdim etmişdir:

O türk oğlu Hörməz sözü olmasın,

Cahan içrə türkün kökü qalmasın.

Gözəllikdə görkəmlidir, türklər,

Döyüşlərdə lakin dəyərsizdilər.

Bəlkə də Firdovsi fars şahı Kuruşun (Kirin) Azərbaycan hakimi Tomris xanımın əlilə qanlı bir döyüşdə məğlub edilərək, başının kəsilməsindən sonra

onun kəsilmiş başını qan tuluğuna soxaraq "diriliyində qan içməkdən doymadın, bəlkə ölümündə qan içməkdən doyasan" – deyə intiqam aldığından xəbərsiz imiş, bu hadisəni Yunanın adlım tarixçisi Heredot e.ə. 529-cu ildə Araz çayı qırağında baş verən müharibədən xəbər verərək qeyd etmişdir və bu olay adını aşağıda gətirdiyimiz adlım rəssamlar tərəfindən rəsm edilmişdir:

1. Petr Paul Robens, 1577-1640 Finlandiya rəssamı. Bu tablo Amerika muzeyində saxlanılır.

2. Aleksandr Frik;

3. Matia Pyerinti;

4. Vikto Volfont;

5. Andre Denil Kaşaqnu.

2-5-5. **Firdovsinin kürdlərə qarşı nifrətli münasibəti.** Firdovsi İranda, İraq, Suriya və Türkiyədə yarı köçəri və şəhərlərdə oturaq halında yaşayan kürdlərə qarşı nifrətini bu şeirdə bildirmişdir.

Yadımdan keçəndə qaranlıq gecə

Yaxınlaşdı şahlar şahı kürdlərə,

Çəkibdir qılıcdan o, al qaninə

Göyertilərin tac qoyub başinə.

Bütövlüklə çöl baş-ayaqla dolub,

Cahanda daxı kürd alçaq olub.

Onlardan hesabsız əsir oldular,

Səfahətlə, alçaqlıqqa alçaldılar.

Tamam yerlərin yağmalandırdı şah,

Qızıl kisələr ləşkərə verdi.

2-5-6. **Firdovsinin Gilək (bəlkə də talışlara) qarşı nifrətli münasibəti.**

Gilan İndiki İran adlanan ölkənin şimalında yerləşən vilayətdir. Orada iki etnik – gilək və talış yaşayır.

Ənuşirvan üz qoyub Gilana,

O gəlmişdi gilanlılardan cana,

Dedi: bir uşaq da diri qalmasın!
Gərək aslan ardınca qurd olmasın.
Çox öldürdü rahatladı bu bölgəni,
Yuyundurdu al qan ilə ölkəni.
Çapıb, yandırıb, tökdü qan ləxtəsi,
Ucaldı göyə ər qadın naləsi.
O gün oldu hər yan ölü talvarı.

2-5-7. Firdovsinin Bəluç etnikinə qarşı nifrətli münasibəti. Firdovsi İranın əski tarixə malik bu etnikinə qarşı mənfi münasibətini bu misralarla bildirmişdir:

Başa-baş qılınc ilə can aldılar,
"Bəluç"dan yetən zülmü qaldırdılar.
Rahatsızlığa, dərdə son qoydular,
Alıb evlərin, dağ-daşa qovdular.
Onlardan daxı azbaçox qalmadı,
Qadın, ər, kişi, tək çocuq qalmadı.

Yuxarıda gətirdiyimiz şeir nümunələri farslar tərəfindən həkim adlanan Firdovsinin İrandakı yaşayan millətlər və etniklərə baxışını bildirir. Beləliklə Firdovsinin saray şairi olmasına baxmayaraq Şüubiyyə nəhzətinin müasir qalıqları onu farsların söz-sənət peyğəmbəri sayırlar və onu başqa xalqların şairləri ilə müqayisə edərkən hər kəsdən üstün tuturlar. Firdovsinin "Yusif və Züleyxa" (Tövbənaməsi)ni danmağa çalışırlar.

2-6. İranda nə üçün Firdovsi türkdilli Gəncəli Nizamidən üstün tutulur

Həsən Səfəri Yazır: "Ərdəşir Cey Reporter 1917-ci ilin oktyabr ayında Rza xan ilə tanış oldu, lakin Rza xan savadsız olduğundan onu "Yeni İranın təsisçisi" olmağa hazırlamaq lazım idi. Ə.Reporter öz xatirələrində yazır: "sadə

dildə İranın tarix və coğrafi və ictimai-siyasi vəziyyətini ona izah edirdim.... Adətən, uzun müddət mənim söhbətimə qulaq asıb, arada dincəlmək üçün durub çay gətirərdi və içərdik". Ə.Reporter 4 il müddətində Rza xanın və sonralar özünə "Pəhləvi" soyadını götürmüş oğlu da əsasən Firdovsinin "Şahnaməsi"ndə də tarixliləşdirilmiş, İngiltərənin Xristian-mason siyasətçilərinin dirçəldiyi türk sevməz "antitürk" fars şovinizmini ən yüksək həddə çatdırdı. Rza xanın İranda hakimiyyətə gətirilməsi və türk birliyini pozmaq, eləcə də İngiltərə müstəmləkəçilik uydurularaq təsis edilməsini ilə yenə də yeni təsis edilən İran fars dövlətinin guya tarixi əsasının olmasına əsaslandırmaq məqsədilə İngiltərə tərəfindən başlanan tarixi uydurmalar prosesində davam etdirildi" (67, s. 388).

Qeyd etdiyimiz cərəyanlara görə, o zamanlardan bəri İran adlanan ölkədə tam Azərbaycan (türk) şəxsiyyətlərinə xor baxarkən dünyanın böyük tarixçiləri tərəfindən Bukaşof, Zapata kimi qəhrəman inqilabçılarla müqayisə olunan Səttar xanı təhqirə məruz qoymuşdurlar və Şeyx Məhəmməd Xiyabani kimi yüksək səviyyəli insanlara dəyər vermədən onun hərəkətini rəhmsizcəsinə aradan götürdükdən sonra, ondan həqarətlə yad etmişdilər. Və ha belə dünyanın adlım tarixçilərinə görə bir ildə İran şahlarının 30 illik inkişafını əldə edən Azərbaycan xalqının 21 azərdə qurulan Milli Hakimiyyətini darmadağın edən şovinisti hərəkət şiddətlə davam etmişdir. Belə bir antitürk hökumətinin baxışları incəsənət və ədəbiyyat sahələrində necə olduğu kimi məlumdur. Şovinisti bir hakimiyyət üçün saray şairləri sifətlərinə malik olan alimlər də Bədiüzzəman Füzuanfər, Əliəkbər Deyhim, Cəlaləddin Humayi, Furuği kimi antitürk şəxslərin "yeddi arxa ata-babam türküdür" – deyən Nizami ilə necə yanaşmaları indidən bəllidir.

Prof. Qulamhüseyn Bəydili yazır: Müasir İran ədəbiyyatşünaslarından Bədiüzzəman Fuzanfər, Əliəkbər Deyhim, Cəlaləddin Humayi Nizamini təqlidçi kimi qələm verməyə çalışırlar. Bunların fikrincə, Nizami "Xosrov və Şirin", "Yeddi gözəl" və "İskəndərnamə" poemalarının əsas məzmununu "Şahnamə"dən götürüb Firdovsini təqlid edərək ona bir nəzirə yazmışdır. Dr.

Rzazadə Şəfəq göstərir ki, Nizami "Xosrov və Şirin" poemasında, az-çox dəyişikliklə Firdovsini təkrar etmişdir, lakin bu iki şairin əsərlərin müqayisə etdikdə bu kimi müddəaların tamamilə qeyri-elmi olduğunu aşkara çıxaran Vəhid Dəstgirdi isə Nizamini Firdovsidən qat-qat üstün tutur. Məşhur Q.Yaqub Nizamidən tərcümə etdiyi "İskəndərnamə" əsərinin müqəddiməsinə Firdovsi ilə Nizamini müqayisə edərkən ikincini birincidən üstün tutaraq yazır: Nizami bir şair kimi Firdovsidən daha böyükdür, sözlərində orta mövqe tutmağa çalışan Q.Bəydili deyir: bu fikirlə qətiyyənlə razılaşımaq olmaz. Biz də onun istinad etdiyi hindistanlı Şibli Nəmani kimi – "Firdovsi firdovsidir". Nizami isə Nizamidir – deyirik. Amma sözdən iki canda bir ruh yaradan Nizami Gəncəvinin "Beşliy"ni diqqətlə öyrənib Şahnamə ilə tutuşduranda Firdovsinin əsərinin quruluş, süjet, obrazlılıq, şəriyyətlə, tarixilik, millilik, bəşəriyyət və b. Yəndən aşağılığı görünür. Onların arasındakı fərqlərinin yazdığı kimi "yerdən göyə qədərdir" yəqin "dövlətdə baş şair" sayılan türk Sultan Mahmud Qəznəli də Şahnamənin bədii tarixi səviyyəsinə türklərə, ərəblərə təhqir və başqa özəlliklərini gözə alıb yazarının əməyinin dəyərini gümüşlə vermişdir.

“Nizami Firdovsidən üstündür.

Günəş nəfəsində istiləndikdə

Firdovsi ondan hesab aparır” (67, s. 9).

Nizamini Firdovsidən üstün tutan tədqiqatçılardan biri də "Qıvrıq Yaqub"dur. P.Horn da üslub baxımından Nizamini Firdovsidən üstün tutur və aralarındakı fərqi "yerdən göyə qədərdir" – deyə öz fikrini tamamlayır. Alim ayrıca qeyd edir ki, Nizami iranlılar tərəfindən mənzum roman sahəsində sevilən yeganə bir ustadır. Məşhur şərqşünas Eduard Braun İran ədəbiyyatı adlı əsərində Nizami haqqında belə yazmışdır: "Nizaminin orijinal və istedadlı bir şair, yüksək və nadir düha sahibi olduğu M.Ovfi, Qəzvini, Dövlətşah və Lütfulibəyq kimi bioqraflar və Sədi, Hafiz və Cami kimi şairlər daxil olmaq üzrə iranlı olan və olmayan tənqidçilər tərəfindən qəbul edilməkdədir. İran şairləri arasında bu ölçüdə bir dühaya sahib olan azdır. O xarakter və əxlaqda

olanlar isə daha azdır. Səmimi bir mömin və Allah adamı olmaqla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, o həm də qatı təəssübdən, həm də biganəlikdən tamamilə uzaq idi. Özünə hörmət edər və fikirlərində istiqlal göstərməsinə baxmayaraq davranışında sadə və təvazökar olmuşdur. O, üstün bir ata kimi idi. Şəriətə görə haram da olsa, bir çox İran şairlərinə xüsusən, sufi şairlərə ilham mənbəyi olan şərabdən rəhmətlik (şair) son dərəcə özünü gözləyirdi. Hər növ etirazdan uzaq qətiyyətlə və bir sözlə demək olar ki, o böyük düha ilə yüksək əxlaqı özündə birləşdirmiş müstəsna bir şəxsiyyət adlandırmaq mümkündür. Bu baxımdan heç bir İran şairi onunla müqayisə edilməz. 1941-ci ildə "Yeddi gözəl"i İngilis dilinə tərcümə və təfsir edən 2 cildlik mötəbər əsərinə yazdığı öz sözdə Laden Universitetində İran dili və ədəbiyyatı professoru olan S.V.Vilson həyəcan və ehtiras, hüzn və kədərini ifadə etməkdə Nizamini Şekspyer və Petrark ilə eyni sayır. Fransızlardan Kollec də Frans Pronor və Barbiye də Minar – Nizamini belə incələmişdir: Nizami də bir tarixi romanın bir növünü görürük. Şöhrətli şair bu səbəbdən atalıq haqqına malikdir. Bertles "Xosrov və Şirin"i təhlilinə başlayaraq yazır: Nizaminin ikinci poeması Xosrov və Şirin dünya ədəbiyyatında tayı-bərabəri olmayan heyvətləndirici dərəcədə kamil bir əsərdir. Yaxın şərq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq İnsanın şəxsiyyəti bütün dəyərləri ilə bizə göstərilmişdir. Nizaminin yaratdığı surətlərə türk, gürcü, erməni, özbək, türkmən, tacik, fars və başqa xalqların ədəbiyyatlarına da əslində olduğu kimi keçmişdir. Humerin qəhrəmanlarının Avropadakı şöhrətlərindən..... Nizami qəhrəmanlarının Şərqdəki müvəffəqiyyətləri daha genişdir. Nizami müxtəlif xalq ədəbiyyatına göstərdiyi təsir kimi özü də xalq ədəbiyyatından faydalanmışdır. Müəllifə görə bu şairin ənənələri ayrı bir önəm və canlılıq vermişdir. Müxtəlif müşahidə nöqtələrindən incələndiyi Nizaminin böyüklüyünün miqyasını təyin etmək üçün müəllif bir ölçü tapa bilmir, o deyir: Nizami üçün ölçü yoxdur, ancaq özü ilə ölçmək mümkündür. Nizaminin haqqındakı orijinal rəyin bildiyimiz Hüte klassik İran şairi haqqında Şan Soliye Fon. Moliyer söylədiyi məşhur bir söz vardır: iranlılar 500 il içində yetişən

şairlərindən yalnız yeddisi ulduza bənzəyiblər. Halbuki onların bəyənmədikləri arasında bir çoxları məndən parlaqdır. Ronit dünyasının ən böyük şairi tərəfindən üstün olduğu etiraf edilən bu yeddi şairdən biri yuxarıda araşdırdığımız müxtəlif rəylərdən görüldüyü kimi (bəlkə də birincisi) Nizamidir (67, s. 116).

Nizami Təkallahlığı dəstəkləyən, Firdovsi isə atəşpərəstdir. Diqqət yetirməyə dəyər ki, İsgəndər tutduğu məmləkətin yerli dil və xüsusiyyətlərinə hörmət etdiyi halda təkallahlıq inamını yaymaqda təəssübkeş idi. İranın bütün reallıqlarına toxunmayıb atəşpərəstlikdən ibarət olan dini rədd etmişdir. Atəşgahları tamamilə dağıtmış, müqəddəs atəşləri söndürmüşdür.

Burada Fransada təhsil almış sosioloq Dr. Əliəkbər Türa binin Firdovsi haqqında maraqlı fikrini gətirməyə məqsədə uyğun görürük.

"Açıq desək, Firdovsinin qalarğı şah əsərindən, rasionalizm və ya şovinizm və ya endividoalizm kimi fikirlər daşdığı nəticəsinə varanlar və Firdovsinin məqamının irqçilikdə və iranlı (fars) ziddinin döyüşçülüüyündə bilənlər qətiyyəən şübhədədirlər. Bununla belə insaf aləmində Firdovsinin şahnaməsinin böyük hissəsini rasionalizm (irqçilik) öz kölgəsi altına almışdır" (117, s. 148).

Dr.Türa binin dediklərinə diqqət etsək, bu nəticəni əldə edə bilərik: Firdovsişünas alimlər şovinist olduqları bir tərəfdən və danılmaz gerçəklər isə o biri tərəfdən onları bir dəhşətli təzad arasında dəngəcək qoyub və bu aydınlıqda təzadlı danışıqlara məruz etmişdir. Qeyd etdiyimiz yazarın "irqçilik Şahnamə dövrünün altında bir sel suyu" başlığı altında yazır:

"Firdovsinin məqamı və onun gördüyü işin böyüklüyü bu acı gerçəyi deməyi nəzərdən uzaqlaşdırmağa mane olmayacaq ki, Firdovsinin fikir dünyası və onun mədəniyyətində insanlar bir-birinin üzvü olmadıqda yaranışda da iki ziddiyyətli kökdəndirlər. Başqa sözlə desək, bu kitab üstün soy iranlıların bədzat qeyri-iranlılarla üz-üzə durması və döyüşlərinin dastanı, şairin şahnaməsində qəbul edilməli bir dəyişilməz əsasdır və bu ardıcıl döyüş şairin misilsiz sənətçiliyi təsirində o qədər eyniyyət tapır ki, o döyüşlər və qan tökmələr içində

əsas mənəvi “işıq-qaranlıq” döyüşü öz təsiri altına alaraq haqq ilə batil o döyüşlərin toz-torpağı altında itir və ali məqsədlər kənarında qalır və əsas məqsəd qeyri-iranlı, xüsusilə də, turanlılar döyüşünə çevrilir”. Bu qabarıqlı ziddiyyətə toxunan yazıçı yenə də öz inadından əl çəkməyən halda onu Firdovsinin sənətkarlığına aid bir sənəd kimi göstərir, bu da elm aləmində yeni bir davranışdır.

Bizcə hakimiyyət başlanandan bəri hakimlər maddi mənbələri geniş səviyyədə əldə etdikdə mənəvi amilləri də əldə etmək üçün çalışmışdılar. Bu amillər, düşüncə sistemləri, inanclar, bilgilər: ədəbiyyat və tarix, xüsusilə, incəsənət sahəsini də təsir altına almışdır. Orta əsrlərdə gördüyümüz kimi, hakimiyyətin istilasına uyğun olan Batləmios (Potollomey) bilgisindən başqa bilgilərə əsaslanan düşüncə zavala məhkum olmuşdur. Bu proses XV əsrdə qüvvətlə sürmüşdür və XV yüzillikdə bəşəriyyətin parlaq inkişafına ardıcıl əl tapdığına görə hakimiyyət toplumda bilgi sahəsində də geri qalmışdır və nəhayət incəsənət sahəsində də qabarıq dəyişikliklər üz vermişdir. Məsələn, rəssamlıqda Leonardo Davinçi cəsarətlə birinci dəfə anatomiya ölçülərini ortaya qoymuşdur. İnsanın demokratiya körpəsini yenidən ayaq tutduqda diktatorluq kaftarı ilə amansız qanlı döyüş başlayarkən onu günü-gündən artıq sarsıdıb və ayaqdan salmışdır, təəssüflə geri qalmış ölkələrdə diktatorluq hələ də öz atın dördnala çapdırmaqdadır. Belə ölkələrdə geniş sistemlik proqramlarda xalqları beyin düşüncələrinə hakimiyyət öz istəklərinə uyğun olduğu şəkildə formalaşdırmaq üçün tamam biliklərdən faydalanmışdır. Bu yolda Faşist hakimiyyət öz milli varlığını başqa millətlərin varlığından üstün bildikdə tarixdə üz vermiş olayları qondarma şəkildə və gerçəkdən uzaq formada dəyişib və ibtidayi məktəblərdən başlayaraq uşaqların beyinlərində yerləşdirmişdir. Məsələn, zalım Ənuşirvanı “adil (ədalətli)” kimi tanıtdırıb və döyüşlərdə əsir aldığı qulların kürəklərindən qızardılmış odlu qılıncla dəldiyi dəliklərdən kəndir keçirən Züləktaf Şapuru müqəddəs bir şah kimi tanıtdırıb və uşaqların beyinlərində ona hörmət bəsləndirmişdir və onlara qarşı Çingiz, Teymur kimi şahları qan içən və nifrətə

layiq bir şah kimi tanıtdırmışdır. Buna bənzər xəyanətlər ədəbiyyat sahəsində daha qabarıq şəkildə gözə çarpır. Faşist şahlar öz milli ədəbiyyatın daha zəngin göstərməkdə özgə millətlərə aid olan şairləri özlərininki sayaraq onların milli varlıqların gizlədərək qondarma yalançı məlumatlarla ölkənin fərqli millətlərə bağlı olan uşaqları uydurmuşlar. Məsələn, türkdilli, türksoylu Mövləvini farsdilli bir şair kimi tanıdıb və onun türkdilli olduğunu tamamilə danmışdır. Halbuki nə Mövləvinin “Şəmsi Təbrizi” adlı bir savadsız ata, eşqinə dalmış qocaman kişiyyə aşiq olduğunu və onunla danışıb və yaşadığını və nə də türk dilində yazılmış şeirlərin inkar etmək olar. Aşağıda “Min beş yüz il oğuz şeiri” kitabından Mövləvinin türk dilində yazılmış şeirlərindən örnək gətiririk:

“Yoxsul isən səbr eyləgil,
Gər bəyg isən xeyr eyləgil,
Hər bir hala şükr eyləgil,
Həqq döndərər haldan-hala.

Dünya onun, axirət onun,
Nemət onun, möhnət onun,
Tamu onun, cənnət onun,
Həqqa mənə nə mal gərək.

Ey Şəms, dilə həqdən haqqı,
Biz faniyiz, oldur baqi,
Qamular onun müştəqi,
Ta xud ki ol kimin ola.

Mən bir bican, ey ilah,
Yavlaq çox elədim günah,
Yazdıqlarımdan ah, ah,
Nə şərh edəm, gəlməz dilə.”

Və yaxud Təbrizli və türk olduğunda şübhə olmayan Təbrizli Saibin türk dilli olduğu şübhəsizdir, amma onu və Ordubadlı Hatifi də İsfahanlı (fars dilli) kimi tanıtdırmışdır. Əlbəttə, Güney Azərbaycan mühacir şairlərindən Balas Azəroğlu onun 30 qəzəldən artıq olduğunu araşdırmışdır.

2-7. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar xalq şairi, yoxsa saray şairidir?

Şəhriyar bir 2 üzlü qızıl sikkəsi kimi bir üzü xalq şairi olduqda o biri üzü isə tamamilə saray şairi olmuşdur. Şərq, İran və Azərbaycan ədəbiyyat tarixində belə şairlər çox olmuşlar. Azərbaycanın dahi şairi Xaqaninin də həyatı saray ilə bağlı olmuş və şahları mədh etməklə məşğul olmuşdur, amma sonda saraydan uzaqlaşaraq onları tənqid etməyə başlamışdır. O, sarayları və məddahlığı rədd etdikdən sonra başqa bir aləmə can atmışdır. Ama təəssüflərlə “Şəhriyar”, Xaqani, Sənai və ya onlara tay şairlərdən yerdən göyə fərqli olduğunu aydınca göstəririk:

2-7-1. Şəhriyar saray şairi kimi. 1945-ci ildə şahlıq diktatorluğundan yaxasını qurtaran Güney Azərbaycan milləti öz ana dilinin rəsmi dil kimi elan edilməsindən sonra Azərbaycan türkcəsi bu diyarda Milli Hökumətin rəsmi və təhsil dilinə çevrilir. Milli Hökumət bir il içərisində şovinst Pəhləvi rejimi tərəfindən Azərbaycan millətinə qarşı yürüdülmən farslaşdırma siyasətindən doğan fəlakətləri qurutmağa başlayır. G.Azərbaycanın kəndləri, şəhərləri və rayonlarında ana dilində məktəb və xəstəxana açılır və şəhərlərdə yollar salınır və zavodlar işə başlayır. Bu inkişaf o qədər miqyaslı idi ki, sonralar İctimai alimlər və xarici nazirlər bu bir ildə görülmən işləri Rza şah dövrünün 20 illik işləri ilə müqayisə edirlər.

Bir ildən sonra irtica qüvvələri ilə Pəhləvi diktatorluğu Amerika və İngiltərə kimi müstəmləkəçi ölkələrə arxalanaraq bir-biri ilə əl-ələ verib biri

kafirlik fitvası ilə, o biri isə separatçılıq adı ilə Milli Hökuməti damğalayıb və Azərbaycan millətini qırmağa başladılar.

Bu qanlı payız günlərində irtica şairləri şah rejimini bu millətin qırmasına təşviq edirdilər. Bu cinayət o qədər qeyri-bəşəri bir hərəkət idi ki, cəlladlar Azərbaycan millətinin milli-mənəvi sərvəti sayılan ana dilində yazılan ədəbiyyat kitablarını yandırmaqdan belə çəkinmədilər. Bu hadisəni Azərbaycanın görkəmli şairi Səməd Vurğun belə təsvir edir:

“Cəllad sənin qalaq-qalaq yandırdığın kitablar,
Min kəmalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...
Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,
Hər vərəqə nəqş olunmuş neçə insan duyğusu,
Min kəmalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...” (114, s. 138).

Məktəblərdə, dövlətə aid məkanlarda ana dilində danışmağın hər bir sözünə 5 qıran cərimə alınır. Ana dilində çalışan ədəbi məclislər qapanıb və Səhənd kimi şairlər həbsə alınıb və sonralar sürgün olurdular. İllər ötüb, aylar keçirdi, analar əyinlərindən balalarının qaraların çıxarmamışlar, sevgili qızların barmaqlarından hələ qana bələşmiş sevgililərinin nişan üzüyü görünürdü. Atalar qorxularından hələ rahatcasına qoçaq oğullarının qəbirləri üstündə doyunca ağlamamışdılar. Lakin Pəhləvi rejimi çirkin hiylələrlə atmosferi dəyişməyə çalışırdı. Qanlı vəziyyəti yaddan çıxarıb vəziyyəti yaxşı göstərmək üçün ağır fikrə dalmışdı. Artıq diqqətlə çarə axtarırdı. Millətin yaralarını sağaltmaq üçün deyil, yaddan çıxarmaq üçün ana dilindən bir məlhəm düzəltmək fikrində ədəbiyyat sahəsində şeir qapısından uyğun bir qapı görmürdü, sistem bir şahsevər və sözləri pambıqdan yumşaq şair dalısınca idi, çünki indi pambıqla baş kəsmək zamanı idi. Sistem Azərbaycanın qanlı fəzasını fərqli bir fəzaya çevirmək üçün bir şair dalısınca idi ki, “Şəngilava yurdunda qonaq qalmaqdan”, almadan heyvadan, girdəkan məvirdən, “Biçinçilərin ayran içməsindən”, “Əmmə canın bal bəlləsin yeməkdən”, “Baxçalarda tiringə deməkdən, yumurtanı göyçək güllü boyamaqdan, Xəccə sultanın dişinin qıasmağından”,

Əlidən yaşıl alma almaqdan, “Mirməmmədin aynada qaş yaxmasından və nəhayət “İnsan olan xəncər belinə taxmaz” – deyə “Heydərbabaya salam” kitabın ədəbiyyat sahəsinə töhfə gətirsin. Sistemin neçə qulluqçu alimlərindən !? bu kitabı şairi ilə birlikdə ala buludlara çıxartmaq istəyirdilər və beləliklə “Şəhriyar”ı ana dilinin yasaq olduğu bir cəsarətli şair adlandırır və “Heydərbaba”nı bir örnək kimi tanıtdıraraq ona yazılan xasiyyətsiz nəzirələr göbələk kimi yerdən göyərməyə başladı və bir neçə il də beləliklə Azərbaycanın şeir fəzasını əfyonlu nəzirələr daha artıq süstləşdirdi. Burada açıqlamalıyıq ki, birinci nəzirə “Həbib Sahir” bu xalq sahirinə aid olan əsər istisna olaraq bu fəzanı yaradanların canlarına qışqırarkən öz şairlik vəzifəsini yerinə yetirdi.

Tarix boyunca Azərbaycanın qanlı payızında ittifaq düşdüyü kimi heç bir xalqın insanlarına belə hörmətsizlik göstərilməmişdir. Heç bir soyqırımında bu faciəli şəkildə və bu dəhşətli vəziyyət də xalqların mübarizlərinin başlarını qoyun başı kimi kəsilmişdir. Yalnız Azərbaycan millətinin mübarizləri ana dillərinin uğrunda belə bir zəhərli intiqama məruz qalmışdır, qanlı payız Azərbaycan xalqının mübarizə tarixində bir dönüş nöqtəsi olaraq bir-bir şərəfli yazar və şair üçün sınaq sahəsi olmuşdur. Dünyanın duyğulu insanları Azərbaycanın halına qan ağlayarkən Təbrizdə cəlladın qanlı çəkmələrinin qabağında “Şəhriyar” adlı bir şair onun qədəmlərin alqışlayarkən millətin sağalmaz yaralarına duz səpib və onları daha artıq sızıldatmışdır. Şəhriyar bir uzun qəsidəsində Azərbaycanı İranın Bəla qaytaranı (bəlagərdan) adlandırır *öz milli varlığına xor baxarkən türk dilinin dil olduğunu mütləq danıb və onu bir ləhcə adlandırmışdır*. Təhlil ki, bu olaydan sonra “türkün dili tək sevgili istəklilə dil olmaz” şeiri ilə o hörmətsizlik kəlməsinə bu şeirlə silmək istəmişdir. Şəhriyarın bu əməli şaxtadan don atmış insanın qəbri üstünə bir xalvar kömür gətirmək kimi bir əməl sanılmalıdır:

Ləhcənin fərq etməsi ağız qıfılı olsa da,

Çoxlu dildir, eşqdən baxışla ahın şöləsi. (121, s. 274)

Şəhriyarın bu qəsidəsindən “Həbib Sahir” adlı bir xalq şairi ona acıqlanarkən belə söyləmişdir:

«Nədən dilin danıb şair
Yaltaqlanıb sənə etdi?
Xəncər verib cəlladlara
Qan içənə dua etdi,
Bizim türkü şirin dildi,
Xoş sədalı zəngin dildir,
Dil günəşdir, işıq saçan,
Səadətə qapı açar,
Yadın dili boyunduruq,
Bir keçmişdir buruq-buruq» (59, s. 70)

Şəhriyar məddahlığında türkmənləri və türk şahlarının “türktazlıq”larından söz açanda Həbib Sahir türk şahlarına aid belə söyləmişdir:

“Türk şahları olmasaydı
Daş, daş üstdə qalmaz idi,
İran adlı məmləkəti
Tarix yada salmaz idi”.

Şəhriyar farsca yazdığı “Təxti- Cəmşid” adlı qəsidəsində bu binaya bir abidə kimi baxıb və onun böyük əzəmətindən söz açmışdır və onu “Daryuşi-kəbir”in beşiyi adlandırıb və rumlulardan, ərəblərdən və türkmənlərdən gördüyü “Türktaz”lıqlardan ürəyi dərdə gəlmişdir!!! Bir ayrı qəsidəsində də Rza şahın diktatorluqla ərəb, türk, lor və kürd xalqlarının bir birləşmiş İngiltərə sevər paltar altına gətirməkdə millətin diktatora qarşı durduğundan acıqlanarkən belə söyləmişdir:

“Ey şahlar şahı, sənin yaşayışın tam şərəfətlə, kişilikdir, sən nə qədər kərəm sahibisən ki, belə *papaq qapan millətin* başlarını papaq sahibi etmək üçün çalışırsan, səni and verirəm Allaha, millətin etdiyi pis işlərdən incimə, sən işlərini davam et”. (121, s. 285)

Həbib Sahir 21 azər hadisələrini belə anladır:

“Buludlar qalaq-qalaq,
Tökülər quru yarpaq,
Payızdır: qanlı payız,
El köçüb, sönüb ocaq.

Su axar zinə-zinə,
Qan axır su yerinə,
Ellər divan tutur,
Amansız düşməninə.
O tayı zülmət basdı,
Evlərdə indi yasdı,
Dan yeri ağararkən
Cəllad beş igid basdı.

Tozludur Təbriz yolu,
Şeytanla yurdlar dolu,
Zəncirlər dəmirdənsə,
Poladdır elin qolu.”

Həbib Sahir Şəhriyarın şahlara yazdığı qəsidədə dil mövzusunda, ha belə şahın taxt-tacına belə yanaşır:

“Yanar günlərində ömür az sürər,
Gül açar yurdumuz, günümüz gülər,
Bu yas günü bir gün toy olar bizə,
Qonşu ellərimiz gələr Təbrizə,
Uşaqlarımız oxur ana dilini,
Şair də alqışlar əziz elini,
Düşmənlər keçmiş yadına saldı,
Elxanlar acığın bizlərdən aldı,

Səsini çıxartmadı görən al qanı,
Asanmı öldürmək qırx min insanı?
Ölən öldü o gün, ölməyən qaçdı,
Qara zindan xalqa ağızın açdı.
Bir gecədə söndü yanar ocaqlar,
Qapıldı gecə qızlar, öldü uşaqlar.
Yad elin əlində şəhrin açarı,
Oğru istər, əlbət, şuluq bazarı.
Talandı yurdumuz, yandı kitablar,
Şairlərimiz ah, oldu giriftar.
Kimlər sevinirlər “qanlı payız”da
Tülkü ingilislər, tacir yankilər
Daha kim sevinir bu qanlı gündə,
Yad əli ilə taxta çıxan hökmdar.

İrənin siyasi sahəsində şahlar diktatorluğu iş başına gəldikdən sonra Azərbaycanca aid olan dəyişikliklər və ondan əlavə yüzlərcə ayrı siyasi dəyişikliklər, etisablar, qiyamlar, çevrilişlər baş verdikdə fərqli siniflər, universitet və dini tələbələr, aydınlar, yazarlar, şairlər səs-səsə verib öz bağlılıqlarını ölkələrində baş vermiş olaylara göstərmişlər, lakin belə bir gərgin vəziyyətlərdə saray şairləri “bir daş bir quyu” yatarkən heç bir haray, heç bir bağırtı onların mürgülərini pozub və bu fəlakətli yuxudan oyatmayıbdır. Amma xalq şairlərinin ürəkləri dərdə gəlib sarsılmaz boğazları ilə bu şairlərin qulaqlarına qışqırıqlar və onlar belə bir mövqelərdə və ya buna bənzər şəraitdə silkələyiblər:

“Özgə çırağına yağ olmaq bəsdir,
Doğma ellərimiz qaranlıqdadır,
Yanıb yandırmayaq yadın ocağın,
Evimiz soyuqdur, qışdır, şaxtadır.
Elimizə nə gün bağışlamışıq biz,
Bağın şaxta vurub, bostanı yanıb

El bizə neyləsin, nə gün ağlasın,

Ağzı qıfillanıb, dili bağlanıb.

Şəhriyarın bu ağır yuxuya daldığını ölkə şairləri deyil, sərhəddən dı­şarıda olan şairlərdən Məhəmməd Rahim də hiss edərkən ona belə müraciət edir:

“Şəhriyar, çal yenə sözün tarını,

Ellər uzun zaman dadsın barını,

Bəxtiyar deyirlər o şairə ki,

Yazır vətənin arzularını.

Şəhriyar bu çağırışlarla ayılmadan 1980-ci ildə şahın diktatorluğundan cana gələn xalqlar birlikdə küçələrə tökülüb öz ürək nifrətlərini müxtəlif siyasi tətillərdə düyünlənmiş yumruqlarla qulaq basan səslərin cəlladın qulağına çatdırarkən tamam dünya xalqların bu bağırtıları televizorlarla və başqa vasitələrlə eşidib öz dəstəklərin müxtəlif şəkildə ayağa qalxmış İran xalqlarından elam edirdilər. Tam məsuliyyət hiss edən şairlər, yazarlar xalqın sıralarında onlar birlikdə qol-qola verib diktatoru ölkədən qovmaqda əlbir olmuşlar. Bu azadlıq önündə qurulan toplumlar da tək-cə saray şairlərinin izləri görünürdü, çünki onlar öz mahiyyətləri əsasında suyun şırıltısına qulaq verməkdə idilər. Qoçaq igidlər cəlladın etdiyi zülmə son qoymaq üçün öz hərəkatlərinə davam etdikdə diktator otlu silahlarla meydana girib xalqla döyüşməyə başladı. Qanlı döyüş başlarkən İran ölkəsinin fəzasını güllə səslərinin cingiltisi bürümüşdü. Dünyanın xəbər çatdıran vasitələri canlı olayları dünya sahəsində əks etdirirdilər. Sərhədlərdən eşikdə olan şairlər də İran ölkəsində yaşayan insanlarla səs-səsə verib İranın saray şairlərinə qəzəblə bağırdılar. *Süleyman Rüstəm* bu şairlərdən biri olmuşdur. Şəhriyara acıqlanarkən belə qışqırırdı:

“Həqqim – deyə ellər qalxıb ayağa,

Səsin gəlmir, ay Şəhriyar, hardasan?

Ayıl barı, güllələrin səsindən,

Millətin min dərdi vardır, hardasan?

Mən uzaqdan görürəm o dəhşəti,
Sən yaxından görmürsənmi vəhşəti?
Meydanda tək qoymaz övlad milləti,
Di hardasan, ay sənətkar, hardasan?”

Cəllad Məhəmmədrza Pəhləvi fevral inqilabının yaxınlaşmasında ölkədən qaçmağa məcbur olur və bu arada Şəhriyar da millətlə ayaqlaşib nifrətini belə bildirir:

“Neftimizi basdırdılar,
Millətə qan qusdurdular,
Bir iddəyə qısdırdılar,
Qalan qalır, acbəsusuz.
Cavan ... acdı quduz.
Köməkləşən gedir aya
Bizə kömək yoxdur daha,
Bizimki qalmış Allaha
Şeytan qulu imiş şahımız,
Bizim də var Allahımız.
Biz etisab etdik tamam,
Əliyalın etdik qiyam.
Qoyun gəlsin nayib imam,
Cəhad versə, dartılarıq,
Qırılsaq da, qurtularıq.

Şəhriyarın əsərlərinə bir xalq şairinin əsəri kimi baxmadan öncə yerli görürəm ki, onunla bir şəhərdə doğulub bir dövrdə yaşayan Həbib Sahir adlı bir şairdən söz açıb onun acı yaşayışından yad edib və onun şeiri ilə bu məsələyə son qoyub və saray şairi ilə xalq şairinin aydınca fərlərini izah edək.

H.Sahir 1903-cü ildə Təbrizdə doğulmuş və ilk təhsilini Təbrizin Məhəmmədiyyə məktəbində həyata keçirmişdir. Onun fransız dil müəllimi Tağı

Rüfət olmuş və onun vasitəsilə Türkiyə diyarına yol tapıb, orda ədəbi fəaliyyətə davam etdirmişdir və orada Tovfiq Fikrət, Yəhya Kamal və Nazim Hikmət kimi görkəmli şairlərlə tanış olmuşdur. O, İrana qayıdıandan sonra ilk dəfə “Türk şeiri antologiyası”nda ümumən Türk ədəbiyyatını tanıdır. Neçə illər Qəzvin, Zəncan, Təbriz və Ərdəbil şəhərlərində sərgərdan gəzib və müəllimliklə acı dövrən keçirdən şair belə yazır:

Mən yurdumu özgələrə satmadım,
Xələt alıb öz elimi atmadım,
Məxməl ipək yataq üstə yatmadım,
Qədər mənə acı şərbət içirdi.
Düşmən məni yad ellərə köçürtdü,

Həbib Sahirin “Heydərbabaya salam” vəznində bir zalım xan ilə şərəfli bir çobanın döyüşünü əks etdirmişdir. Sahir gənc çobanın “Sənəm” adlı bir təzə gəlin qadından söz açır ki, zalım xan ona göz yatırdıqda öz kəsif nökərinin təvəssütü ilə çobanı bu işə razılaşdırmaq istəyir. Nökər onla deyişmədən sonra belə hərbə-zorba kəsir:

Get sənəmi göndər xanın yanına,
And içərəm böyük xanın canına,
Göndərməsən, bulaşdırram qanına,
Xan çadırda bikəs qalıb, tək qalıb,
Ürəyini bikəslikdən dərd alıb.

El içində bu səs düşdü dillərə,
Çoban vurub özün suya, çöllərə,
Arvad ilə köçüb uzaq ellərə,
Anasını kənddə yalnız buraxır,
Palçıq evdə acban susuz buraxır.

Sakitlikdir, səhər hər kəs yuxuda,

Ərbab gəlir kənddə, həm də kəndxuda,
Günahkari tutub döyə qorxuda,
Lakin görüb hamı olub biqərar,
Çoban köçüb lələ yoxdur, yurdu var.

Şallaq vurur anasına çobanın
Atəş vurur komasına çobanın,
Peyğam verir atasına çobanın,
Qayıtmasa oğlun kənddə bu axşam,
Getməlisən sən də qəbrə bu axşam.

Xalq talanır, qopur yaman fırtana,
Xan bələşir xərməngahda al qana,
Zənn etmə ki, bu dastandır, əfsana,
Alışanda xalqın təmiz ürəyi,
Basar qırar həm xanları, həm bəyi.

Bizcə Şəhriyarın islami iran inqilabından sonra yazılan xalq qoxulu şeirlərini bir tobə namə kimi ortaya qoymaq lazımdır , biz bu şeirləri və Şəhriyarın haqqında yazılan bəzi yazıçılarına hürmət bəslədikdə eynən qeyd edirik və buna əminik ki Şəhriyar bu əsərlərdə xalqa yalvararkən onlardan istəyir ki onun keçmiş günahların bağışlayıb və onu bir xalq şairi kimi təmsil etsinlər.

2-7-2. Şəhriyar xalq şairi kimi. Şəhriyar çağdaş şairlər içrə ədəbi-bədii yaradıcılıq baxımından güclü və zövq sahibi olan şairlərdən biri və çox əsərləri ilə türk dünyasında tanınmış şairdir. Şəhriyarın diriliyində xalq içrə şeirlərinin, xüsusilə, "Heydərbaba"sının dillər əzbər olması onun, doğrudan da, xalq dilli şairi olduğunu sübut edir. Onun bu qalargı əsəri Güney Azərbaycanın mədəniyyətinin bir parçası və onun ən önəmli hissəsi olan folklorunu özündə

əks etdirmişdir. Şəhriyar kənd mühitini dərinləndirərək onu bədii boyalarla təsvir etmiş və əsərinin ölməzliyi də elə bu səbəbə görədir ki Şəhriyar Fars və türk (Azərbaycan) şeirində bəzən klassik ənənənin formasına sadıq qalsa da, ancaq məzmununda yenilik yarada bilmiş və bundan əlavə, şeirin formasında və hətta vəznində də dəyişikliklər yaratmışdır. Şair elə zaman olmuşdur ki, hətta tam qafiyə və bölgü çərçivəsindən qırağa çıxmayan şairləri tənqid etmişdir. “Məhz formaya uyub qafiyəbazlıq etdiklərinə, ucuz və mə’nasız fikirlər söylədiklərinə görə Übeyd Zəkani və Səfahani şairin tənqid obyektinə çevrilir (59, s. 300). Şəhriyar onları istə’dadı və sənətkarlıq qabiliyyəti olmayan nazim adlandırır.

“Şe’rin gövhərini qəpiyə satan
Qəlbini, hissini ayağa atan,
Şairlik adını yerə vuranlar,
Sinəmə yüz yerdən yara vuranlar,
Mirvarini verib saxsı alanlar
Sənətin qəsrini etdi tarimar” (59, s. 301).

Şəhriyar başqa-başqa vəzifələrdə çalışsa da, özünü toplumdan və onun ehtiyaclarından kənar qalan bir şair kimi təsəvvür etmir və şairliyini hər nədən üstün tutur:

“Mənə nə idarə, nə möhür gərək,
Söz üstə odlanan bir ömür gərək.
Mənim tək mühasib həyatda çox var,
Mənim tək şairsə çətin tapılar” (69, s. 289).

Və yaxud:

“Volterin əlindən qələmini al,
Ona kamança ver. De: Bir hava çal.
Kim bilir, bəlkə də alar, çalardı,
Fəqət bəşəriyyət onsuz qalardı” (59, s. 69).

Bu səpkidə olan misralardan əldə olunan qənaətlər əsasında demək mümkündür ki, şair «sənət sənət üçündür» nəzəriyyətinin tam tərəfdarı olmuşdur.

Şair Azərbaycan xalqının fars şovinizmi tərəfindən illər boyu həqarətə məruz qaldığına etiraz olaraq "A hay tehranlı, insaf eylə, eşşək sənmişən, ya mən?" (Bir azərbaycanlı əsgərin gilayəsi) adlı şeirini deməklə millətində borcunu ödəməyə çalışmışdır.

Öncə göstərdiyimiz kimi, Şəhriyara ana dilində yazmadığına görə anasının, H.Sahir, Cabbar Bağçaban və s. dostların etirazı ilə qarşılaşır və ondan sonra ana dilində yazmağı özünün milli borcu sayır. Elə onun xalq içrə şöhrəti də ana dilində yazdığı əsərlər olur.

Ustad sənətkar «türkün məsəli, folkloru dünyada təkdi», «türkü bir çeşmədir», «türkü, vallah, analar oxşarı, laylay dilidir» və s. ifadələri ilə həm bu dilin geniş imkanlara malik olduğunu başqalarına anladır, həm də ona özünün dərin məhəbbətini bildirir.

və yaxud,

“Türkü olmuş qadağan, divanımızdan da xəbər yox” (59, s.46).

Mə'lumdur ki, elmi mənbələrdə fars ədəbiyyatının tarixən qədimliyi, fars dilli yazıçıların daha çox və sənətlərinin məhsuldarlığı barədə fikirlər çoxdur. Hətta XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının üçdilli (ərəb, fars, Azərbaycan) inkişaf mərhələsində bu nisbətə yenə də müəyyən üstünlüyünün fars dilli nümunələrin xeyrinə (Orta və Kiçik Asiyada da proses təxminən belə gedirdi) olduğunu şahidi oluruq. Lakin burada bir neçə maraqlı məqam özünü göstərir. Əvvəla, fars dili (ictimai-siyasi şərait ucbatından) ən'ənəsi möhkəmlənmişdi. İkincisi isə, iki və ya üç dildə yazıb-yaradan şairlər əsasən öz ədəbiyyatlarını inkişaf etdirdikləri kimi, «fars və ərəb poeziyası üfüqlərini də genişləndirib ona əlvan kolorit gətirir, həmin poeziyanı bu və ya başqa milli zəminə bağlı olan ideyalar, əhvali-ruhiyyə və surətlər aləmi ilə zənginləşdirirdilər» (59, s. 21). Azərbaycanın qüdrətli şairi M.Füzulinin ayrı-ayrı dillərdə yazdıqlarını yuxarıdakı sitatın elmi məntiqinə uyğun təsdiqləməyi lazım bilirik. M.Şəhriyarın

yaratıcılığını ardıcıl izləyərkən onun da məsələyə əslində bu cür münasibətinin şahidi oluruq:

“Türki, farsı, ərəbidə nə fəzail varımış
Ki, Füzuli kimi bir şairi - fazil doğulur...
Üç lisanda açılır məktəbi - Qur'an qapısı,
Bu məkatibdə ərəzildən əfazil doğulur...
Şəhriyar bu gəmiyə əyləşəli Nuh kimi,
Gör nə tufan qoparır, bax nə zəlzil doğulur” (69, s. 61).

Lakin Azərbaycan dilinin danışiq, şifahi formalaşma mərhələsi tarixi baxımdan başqa dillərdən xeyli irəli getmiş, hətta həmin ədəbiyyatların yazılı mərhələsinə bu və ya digər formada tə'sir göstərmişdir. Şübhə etmirik ki, Şəhriyar öz dilinin və ədəbiyyatının tarixinin gözəl bilicisi kimi bunları bilməmiş deyil və «fars şairi çox sözləri bizlərdən aparmış», «Sabir kimi bir süfrəli şair pəxil olmaz» (69, s. 20) - deyərkən bu məsələyə işarə etmişdir.

Şəhriyar şe'rində Azərbaycan dilinə əsasən iki aspektdən münasibət vardır.

Əgər birinci halda bu dilin gözəlliklərindən, onun bir növ başqa dillərlə müqayisəsindən söhbət açılırsa, ikinci halda şairin doğma dilinin yüksəldilməsi, onun üzərində cilalamalar aparması və s. barədə öz işlərindən fəxrlə danışdığı nümunələrə rast gəlirik.

Bir qədər əvvəldə biz Azərbaycan dili ilə yanaşı, ərəb və fars dillərində də yazıb yaratmağın üstünlükləri barədə Şəhriyarın mövqeyindən söz açmışdıq. Göründüyü kimi, bu mövqe XIII-XIV əsrlərdə İslam mədəniyyətinin formalaşması və inkişafı yolunda hər üç dilin bərabər hüquq qazanmaq sahəsində deyilənlərə tam uyğundur. Lakin Şəhriyarın sonralar ana dilinə bu və ya digər formada münasibət və rəğbətini əks etdirən şe'rlərinin meydana çıxması faktı ilə rastlaşırıq. Bizə elə gəlir ki, bunun iki səbəbi olmuşdur; Birincisi, şairin öz doğma dilinə olan hədsiz məhəbbəti, ikincisi isə, regionda bu dilin qarşısına çəkilən sədlər, onun ikinci dərəcəli, lazımsız bir dil kimi əhəmiyyətsizləşdiril-

məsi olmuşdur. Ona görə də sonrakı zamanlarda (İslam inqilabından sonra) Azərbaycan dilinə münasibətin yumşaldılması, ayrı-ayrı qəzet və jurnalların çap olunması, cüz'i də olsa, məktəblərdə bu dilin tədrisə daxil olunması və s. kimi hallar ustadın müəyyən təsəllilərinə çevrilirdi.

Biz bu fikri doktor Cavad Hey'ətin şəxsi təşəbbüsü və H.Nitqi və s. dostlarının köməyi ilə nəşr olunan «Varlıq» jurnalının işıq üzü görməsi münasibətilə Şəhriyarın yazmış olduğu «Azadlıq quşu «Varlıq» şe'rinə tam aydınlığı ilə görürük:

“Hərçənd qutulmaq hələ yox darlığımızdan,
Amma bir azadlıq doğulub varlığımızdan,
«Varlıq» nə bizim təkə azadlıq quşumuzdur,
Bir müjdə də vermiş bizə həmkarlığımızdan.
Bəh-bəh nə şirin dilli bu cənnət quşu tuti,
Qəndin alıb ilham ilə dindarlığımızdan” (69, s.48).

Şəhriyar, «Varlıq» jurnalının Azərbaycan dilində olmasını xalqının irəliyə doğru inkişafında yeni addım hesab edir. Millətinin «naçarlıqdan», «kar, kor və lallıqdan» qurtulmaq yolunda «Varlıq»ın əvəzsiz rol oynayacağına tam əmin olduğunu bildirir.

“Dil açmada karlıq da gedər, korluğumuz da,
Çün lallığımız doğmuş idi karlığımızdan.
Düşmən bizi əlbir görə təslim olu naçar,
Təslim oluruq düşməne naçarlığımızdan” (69, s. 48).

«Dərya elədim» şe'ri Azərbaycan dilinin inkişafı, onun sənət dili kimi yeni keyfiyyət qazanmasında şəxsən şairin özünün oynadığı rolu əks etdirmək baxımından səciyyəvidir. Şəhriyar, ümumiyyətlə, hər bir dilin inkişafını düzgün olaraq həm mühitin, həm də ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin tə'sir və xidmətləri ilə bağlayır. Ona görə də yaşadığı dövrdə Azərbaycan dilinin müəyyən keyfiyyət dəyişiklikləri qazanmasını da bu cür əlaqələndirir, bir şəxsiyyət kimi öz xidmətlərinin də olduğunu qeyd edir:

«Türkü bir çeşmə isə, mən onu dərya elədim,
Bir soyuq mə'rəkəni məhşəri-kübra elədim.
Bir işıltıydı Süha ulduzu tək görsənməz,
Göz yaşımıla mən onu əqdi Sürəyya elədim» (69, s. 21).

Şəhriyar, «çeşməni dərya etməsi» ilə fəxr etsə də, bu yolda fəaliyyətini davam etdirəcəyini bildirir və «dəryanı okean» etmək arzusu ilə yaşayır.

“Ümidim var ki, bu dərya hələ oqyanus ola,
Ona zamin bu zəminə ki, mühəyya elədim” (69, s. 21).

Şairin, bu yolda etdiklərini xatırlaması, əslində Cənubi Azərbaycanda doğma dilimizin qarşılaşdığı çətinlikləri və Şəhriyarın Azərbaycan dilinin öz əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması yolunda fəaliyyətini, bütünlükdə isə dilimizin keçdiyi tarixi yolu əks etdirmək baxımından xarakterikdir.

“Qəm-qəddarələr ağzında dil olmuşdu söyüş,
Mən sevinc etdim onu xəncəri burra elədim.(bizcə şerin qafiyəsi səhv yazılmış)
Acı dillərdə şirin türkü olurdu hənzəl,
Mən şirin dillərə qatdım, onu həlva elədim.
Hər nə qalmışdı keçənlərdən ona bal pətəyi,
Əridib mumlu balın şəhdi-müsəffa elədim” (69, s. 22).

Dahi Şəhriyarın Azərbaycan dili qarşısında ən böyük xidməti Heydərbabaya salam» poeması və Cənubi Azərbaycanda bu dilin sadə ədəbi dil formasını yaratması, eyni zamanda ana dildə yazıb-yaratmaq ən'ənəsini bərpa etməsidir.

«Əsərin sadəliyini görənlər bir çoxları buna oxşar əsərlər yazmaq istədilər. Ancaq gözlənilən nəticəni əldə edə bilmədilər... İndiyə qədər elə bir şair tapa bilməzsən ki, öz kəndinə bu qədər gözəl şeir demiş olsun... Heydərbaba dağı bir gün yerlə-yeksan ola bilər, yer üzündən silinə bilər. Ancaq nə qədər ki, Azərbaycan xalqının həssas qəlbi döyünür, Şəhriyarın da şe'ri nəsil-dən-nəslə ötürüləcək və yaddaşlarda qalacaq» (59).

Şübhə yoxdur ki, Şəhriyarın belə uğur qazanması onun dil sadəliyinə malik olması ilə yaxından bağlıdır. Yə'ni İran ədəbiyyatında, İran mühitində, o cümlədən ətraf ölkələrdə də onun geniş mə'nada qəbul olunması bilavasitə şairin dilə yaradıcı yanaşması və Azərbaycan «Laylay» dilinin işlənmə imkanlarının genişləndirməsində göstərdiyi xidmətlərdən irəli gəlirdi. Nə tək İranda mənim qülqülə salmış qələmim, Bax ki, Türkiyədə, Qafqazda nə qovqa elədim (69, s. 22).

Yeni ədəbi yaradıcı nəslin yaranmasında Şəhriyarın yuxarıda söylənilən xidmətlərinin, fəaliyyətinin az rolu olmamışdır. Yəni ədəbiyyatşünasların «türkün Hafizi» adlandırdıqları M.Şəhriyar elə öz yaşadığı dövrdə neçə-neçə sənət fədailərinin yetişməsində misilsiz rol oynadı. Şairin bu xüsusda aşağıdakı misraları deməkdə tam haqqı olmasına şübhəsiz yanaşırıq:

“Bax ki, Tehrandə nə fərzanələr oldu Valeh,
Gör ki, Təbrizdə nə şairləri Şeyda elədim.
Həm Səhəndiyyə, Səhəndin dağın etdi başı uca,
Həm mən öz qardaşımın haqqını ifa elədim” (69, s. 22).

Ümumiyyətlə, «Dərya elədim» şe'ri şairin Azərbaycan dili ilə bağlı düşüncələrinin bədii əksi yox, həm də ustadın sənətkar hesabatıdır. Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan dilinə rəğbət, bu dilin həm danışığı, həm də ədəbi dil kimi imkanlarının genişliyinin qəbulu və təbliği, ona qarşı yönəldilən hər cür əks münasibətə barışmazlıq Şəhriyar yaradıcılığında kompleks xarakter daşıyır.

M.Şəhriyar həm fars, həm də Azərbaycan dillərində yazıb-yaratmışdır:

“Dedin: Azər elinin bir yaralı nisgiliyəm mən,
Nisgil olsam da gülüm, bir əbədi sevgiliyəm mən,
Yad məni atsa da, öz gülşənimin bülbülüyəm mən,
Elimin farsıca da dərdini söylər diliyəm mən.
Həqqə doğru nə qaranlıq isə, el məş'əliyəm mən.
Əbədiyyət gülüyəm mən!» (69, s. 81).

Göründüyü kimi, şair farsca yazdıqları əsərlərində də «elinin dərđini söylədiyini» bir daha bəyan etmiş olur. Yeri gəlmişkən burada bir məsələyə də münasibət bildirməyi lazım bilirik. Ə.Fərdin M.Şəhriyarın ana dilli şe'rləri əsasında tərtib etdiyi kitabında (101, s. 60) yuxarıdakı bəndin 3 və 5-ci misralarını «El məni atsa da, öz güllərimin bülbülüyəm mən», «dinə doğru nə qaranlıq isə el məş'əliyəm mən» - şəkildə təqdim edir, həmin misralardakı «yad», «gülşən», «həqq» sözlərinin işlədilməsini şairin şe'rinin təhrif olunma variantı hesab edir!! (Biz bu faktla razılaşmaq istəyirik).

«Türkün dili», «Dərya elədim», «İman ilə getdi», «Azadlıq quşu», «Varlıq», «Türk övladı, qeyrət vaxtıdır» və onlarla başqa şe'rlərində o, bu və ya digər formada doğma dilinin üzləşdiyi çətinliklər, bu dilin intəhasızlığı, danışıq və şe'r dili kimi əvəzolunmazlığı və s. haqqında fikirlər söyləyir:

Şəhriyar "Türkiyəyə xəyalı səfər" əsərində tam bir türkçü şair kimi iki böyük türk və islam xalqını birləşməyə çağırır.

Türkiyəyə Xəyalı səfər

"Gəlmişəm nazlı hilal ölkəsinə,
Fikrətin incə xəyal ölkəsinə,
Akifin marşı yaşadıb gözümi
Baxıram Yəhya Kamal ölkəsinə.

Evet, İslam ocağı Türkiyədir,
Bir müsəəllası Əyasufiyadır.
Burda Rumi kimi arıflər var.
Sufilər abidəsi Quniyədir.

Şəhriyar xəyal quşuna minərək özünü Türkiyədə Fikrətlə Yəhya Kamalı özünün qarşılamağına gəldiyini yazaraq özünün dərin məhəbbətini bu bənddə əks etdirir.

Görünür, pərdəsin açdıqda xəyal,
Başda Fikrətlə durub Yəhya Kamal,

Son ədiblər səfidir, bax, nə Camal,

"Şəhriyar"dan nə ağır istiqbal.

Şəhriyar Osmanlı İmperatorluğunun sönməsindən təəssüratını bildirsə də, ancaq sonradan doğulan yeni Türkiyə cümhuriyyəti ilə ürəyinə təskin verir.

Bir hilal parlayaraq oldu günəş,

Bir saçaqlı günəş, Əhlam adlı,

Qol-qanad açdı geniş bir mülkə

İmperatoriyyəti-İslam adlı.

Qavzanır, heyf, qara bir tufan,

O günəş çulğalanır, ax, nə məlal

Nə günəş, sanki məhaq etdi Qəmər.

Son çıxarkən, yenə bir incə hilal.

Dənizi qaldırıb almış belinə,

Sanki simurği-xəyalım ucalır,

Lakin olduqda daha məsti-camal,

Titrəyir həmlini əydikdə calır.

Baxışım qol-qanad açdıqda uçur,

Göz deyir, qoy hələ baxdıqca baxım,

Bu üfüqlərdə sevincək qarışıb,

Şəfəqin arxına axdıqca axım.

Deyirəm Akif ilə gah cumayım,

Üfünün cilveyi-maviyyətinə

Gah Kamaldan qol alıb yüksələlim.

Baxayım Fikrətin ülviyyətinə.

Tumar açdıqca xəyal filmləri
Canlanır burda ağır bir tarix
Tozlu, qanlı, boğuş tufanlar,
Sanki gözlər duman içrə Mirrix.

Şəhriyar şeirin davamında türk şəhidlərindən, onların qeyrətindən I dünya müharibəsində ölkə uğrunda canlarını bağışlayan insanlardan söz açır. Qarış-qarış torpağı türk əsgərlərinin qanı ilə yoğurulmuş ölkədən danışır.

Hər yerin torpağı bir şey bəslər,
Bura da doğrusu, qeyrət kanıdır,
Burda daşdan çox igidlər sümüyü
Çeşmədən bollu şəhidlər qanıdır.

Soltan Məhəmməd Fatihin Rum imperatorluğunu dağıtması hadisəsini vurğulayaraq türkün şanlı günlərindən söz açır, eləcə də sonrakı başına gələn fəlakətlərdən xəbər verir.

Görürəm Fatihi etməkdə hücum,
Oxunub Fateheyi- dovləti- Rum.
Şanlı dağlar, ucalıqlar görürəm,
Yenə bir çox dərələr, çox uçurum.

Görürəm bir əbədi izzətü-şən
Gələcək fəxri olan bir keçəcək,
Yox, bu millət, bu həqiqət ölməz,
Çatacaq Xızırına, camın içəcək.

Yenə islam ələmin qaldıracaq,
İmperatori olan Osmanlı,
İki heykəl yapacaq, əl verərək,

Biri türk oğlu, biri iranlı!! *(Biz ne qəder çalışırıq Şəhriyarı bir türk sevər şair kimi təqdim edək, olmur-ki olmur).*

Bura jen Türkiyənin paytaxtı
Atatürk intixabı - Ankaradır.
Sabiq İstanbul idi, çox da gözəl,
Amma sərhəd bura nisbət aradır.

Düzülüb sanki bu balkonlarda
Yenə şahlar tacı, bəylər fəsidir.
Qulaq assan, bu üfüqlərdə hənuz
Paşalar nərəsi, əsgər səsidir.

O gözəllər gözəli İstanbul,
O dənizlər qızı, dərya gəlini,
Sanki dərya çiçəyi, nilufər
Qol açıb, sahilə atmış əlini.

İranda Atatürkə fanatiklər tərəfindən olan pis münasibətə baxmayaraq, Şəhriyar Atatürk heykəlinə yaxşı münasibətini bildirməklə ona qarşı yürüdülmən fikirlərin tərsinə qələm çalır.

Burda son bir mədəniyyət yaranıb,
Nə binalər yapılıb, əllər var!
Nə cəlalət, nə səlabət ələmi
Atatürklər kimi heykəllər var.

Şərq-ü qərbi mədəniyyət qoşulub
Bir əsil nəslə bu torpaqda doğur
Mərifətdən qol alıb izzəti-nəfs
Cəhli, fəqri doğulan yerdə boğur.
Qürbət ehsas eləməm mən burada.
Sanki öz doğma diyarımdı mənəm.
Nərdə vardı qarındaşlarımız,
Ana yurdumdu, hasarımdı mənəm.

Şəhriyar özünü azəri türkü olaraq Türkiyə türklərinə - öz başlarına qatmaq istəyir.

Mən də azər balası, türk oğlu
Qonağam doğma qarındaşlarıma,
Demişəm ayrı düşən ləşkərimi,
Gedəyim, vəsl edəyim başlarıma.

Bu bənddə də türk başçılarını keçmiş əslafi olan Füzuli və Sabir kimi danlamağa başlayır və ayrılığa səbəbkarlardan gileylənir. Dili, dini, qanı bir qardaşları ayrı salanlardan şikayət edir.

Dili, dini, qanı bir qardaşıydıq.
Sözü bizdənsə, nə ağlar tarix
İşdə məhkum edərək başçıları
Qara millətləri dağlar tarix.

Burada dinə laqeydlikdən, başı soyuqluqdan gileylənir və Azərbaycanın iki parçaya bölünməsindən haray təpib ağlayır !!!

Biz də siz tək dinə laqeyd olalı
Getdi yerlər, bizə göylər qaldı
Şəqqələndik hərə bir tayda düşüb
Bir kəsik baş kimi söylər qaldı.

Şair yenə ümidini əldən vermir. Böyük Füzuli kimi türk dünyasının dahilərini Sultan Səlim ilə Şah Xətəini danlayır, yenə də qardaşlıq əllərini uzadaraq qardaşlıq ilqarını bağlamağa çağırır. Bəlkə gələcəkdə kinli günləri unutmaqla Azərbaycan milləti ilə Türkiyə ulusunun arasında qardaşlıq məhəbbətinin yaranmasına zəmin yarada bildi.

Gəl sıxaq bir kərə qardaşlıq əlin,
Lən edək naxələf əslafimizə
Bunu Nadir də o vaxt duymuşdu
Qoy məhəbbət qala əxlafimizə.

Bu sevinc iç qovğa, bir ləmhə,
Unudaq qanlı, həzin nəğmələri,
Çıxaraq tariximizdən, çıxaraq
Qan qaraldan o qara səfhələri.

Atatürk heykəlinə göz tikərək
Birdən alqışlayıram jen türki
Göz önündə, nə tənəsüb, bilməm,
Bir də təsvir edirəm Jandarkı.

Şair arzularını deməkdən heç də çəkinmir, o millətinin dərdlərini duyduğu üçün bu ideal fikirləri Azərbaycanın yeni yetişən nəslinə aşılamağı öz borcu bilir.

Obalar şairiyəm, dərdimizi
Duyuram, çox da dərin duyğudu bu
Baş tuta, tutmaya, öz duyğumla
Uyuram, çox da şirin uyğudu bu.

Görürəm, ay nazlı hilalım, sancaq,
Parlasın get-gedə bu sönməz ocaq.
Demirəm biz qul edək dünyanı
Dünya ancaq bizi insan sanacaq"

Şəhriyar bu şeirində göstərir ki, o daha sinfi bir mübarizənin şairi yox, bəlkə bir xalqın şairi və onun haqq çağırən səsidir.

Şəhriyar bir xalq şairi kimi öz millətinin həm adi kütləsi, həm də ziyalılarını öz ana dilində yazdığı əsərlərə vadar etdi, həmçinin dünya xalqlarını da "Heydərbaba" kimi sadə, amma çox dərin məzmunlu əsəri öz dillərinə

tərcümə etməyə məcbur etdi. Doğrusu, bu gün “Heydərbaba”nın ən azı 70 dilə tərcümə edilməsi buna sübutdur.

Şəhriyar bir zamanlar özü fars millətçilərinin yaratdığı assimilyasiya siyasətinin qurbanı olmasına baxmayaraq, öz ana dilini fars millətçilərinin antitürk və antiazərbaycan siyasətindən qorumaq üçün “Türk dili” adlı şeirində ana dilinin lüzumsuz fars sözlərinin işlətməsindən və o dilin əritmə siyasətindən qorumağa çağırır.

Türkün dili

"Türkün dili tək sevgili, istəkli dil olmaz,
Özgə dilə qatsan, bu əsil dil, əsil olmaz.
Öz şerini farsa, ərəbə qatmasa şair,
Şeri oxuyanlar bu qədərdə kəsil olmaz.
Fars şairi çox sözləri bizdən aparmış.
"Sabir" kimi bir süfrəli şair paxıl olmaz.
Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdir,
Xan yorğanı kənd içrə məsəldir, mitil olmaz.
Azər qoşunu, Qeysəri-rumi əsir etmiş,
Kəsra sözüdür, bir belə tarix nağıl olmaz....".

II-3. XALQ ŞEİRİNİN ÜSLUB ÖZƏLLİKLƏRİ

Dünya miqyasında ancaq ifratçı və şovinst düşüncəsinə malik millətlər öz millətlərinin adət-ənənə və mədəniyyətini başqa millətlərin mədəniyyətindən üstün saymışlar, lakin insanlıq cövhərinə eşq bəslədikdən sonra başqa millətləri öz insansevərliklərinə heyran etmişlər. Bütün millətlərin bir sıra insani sifətlərə bağlı olduqları şübhəsizdir, lakin bir millətin min ilə yaxın mədəniyyətinə bağlı olduğu və mədəniyyətin yüksəldiyində təsiredici rol ifa etdiyi bir tərəfdən, həm də insanlığın eşq zirvələrində parıldayan xalq şairləri öz xalqının insani ənənələrin qabarıq şəkildə dünya mədəniyyətinə göstərməkdə digər tərəfdən insansevərliyi dünya xalqlarına töhfə gətirmişlər. Bu xalq şairlərdən bir neçəsini bu fəsildə gətiririk.

3-1-1. Nəsimi dünyanın ən böyük xalq şairlərindən

Eynü şinü qafə düşdü könlümüz,

Sanki, kuhi-Qafə düşdü könlümüz.

Yari-pürəltafə düşdü könlümüz,

Sanmanız kim lafə düşdü könlümüz (səfərli, s. 379).

Dünyanın ən böyük xalq şairinin adı ilə tanış olandan sonra onun məktəbi, fəlsəfəsi, habelə dünya baxışı ilə tanış olmaq və bizim irəli sürdüyümüz əsllərlə uyğunluğu bundan artıq lazımdır. O Hürufiyə nəhzətinin ən ləyaqətli şəxsiyyətlərindən biridir. Onun adı “Əli” künyəsi isə İmadəddin”, taxma adı da “Nəsimi”dir. Nəsimi əvvəl “Hüseyni” təxəllüs edərdi. O, “Həllac”a bir aşiq kimi iradət bəsləyir və Hürufiyə hərəkatına daxil olandan sonra “Nəsimi” təxəllüs qəbul etdi.

Bu hərəkatın yolçuları hərfləri müqəddəs saydıqlarına görə Hürufi adlanırdılar, onların inamlarına görə hərflər, kəlmələr şeylərdən qabaq yaranmışlar. Allah “kon” (ol) kəlməsi ilə əmr buyurub: “su ol” əvvəl “su” olub,

habelə əmr buyurub “yer ol”, əvvəl “yer” olub. Buna görə nəticə əldə edirlər ki, “su” və “yer” vücuda gəlmədən onların kəlmələri yaranıbdır, yoxsa yer və ya su kəlmələri yaranmasaydı, yerə və ya suya əmr etmək olmazdı.

Nəsimidə xəqlilik. Nəsimi yaşayan zəmanə qanlı xaç müharibələrindən bir o qədər keçməmişdi. Hakimlərin din bəhanəsi ilə saysız İslam-Xristianlıqla bağlı olan insanların qanları tökülürdü. İslamı ölkələr hakimiyyətinin sözdə Allaha görə qılıncından qan süzürdü, insan savaşlardan, qan tökmələrdən yorulmuşdu. İnsan zamanla birlikdə yeni bir fikir, yeni bir məktəb, yeni bir çevriliş axtarırdı. Odlar yurdundan “Nəimi” adlanan ulu bir insan Hürufi məktəbinin bayrağı ilə qan meydanına ayaq qoydu. Bu məktəb insanın köhnə yaralarına məlhəm gətirmişdi. Ona hörmət gözü ilə baxırdı, onun qanının tökülməsini bağışlanmaz bir günah sayırdı. Ona əzəli-əbədi gözü ilə baxırdı, onu əzizləyir, sitayişə layiq bir Allah kimi dəyərləndirirdi:

«Kəbə üzündür, ey sənəm, üzündədir sücudumuz,
Ta ki, görə bu səcdəyi narə yana həsudumuz.
Şəmsi-rüxun hərarəti yandırır, ey qəmər, bizi,
Uşbu cəhətdən oldu kəm, göylərə çıxdı dudumuz.
Canımızı buraxmışıq atəşi-eşqə ud tək,
Ta ki, səfavü zövq ilə eşqinə yana udumuz.
Zülfü qaşınla kirpigin müşəfimizdir oxuruz,
Ey dilimizdə cümlə sən, göftümüzü şənudumuz» (səfərli, s. 88).

Nəimi bu yeniliklərlə öz doğum yeri “Təbriz” şəhərində üsyanlar qoparandan sonra bu tükənməz səs ayrı ölkələrdə də yayılıb, Misir, Hələb, Bağdad və Bakı şəhərlərində böyük qiyamlara çevrilirdi. Elə buna görə də Nəimi öz zamanının qan içən hakimi vasitəsilə tutulub edama məhkum olandan sonra cənazəsini atların quyruğuna bağlayıb Bağdadın küçələrində sürütlədilər.

Nəimi səltənət taxtlarını o qədər laxlatmışdı ki, hakimiyyətin ürəyi onun nifrəti ilə dolmuşdu. Buna görə onun hörmətli həyat yoldaşını Teymurun oğlu soyundurub, öz əli ilə bədəninə şallaq vururdu. O, kişilərə ün verən qadından sonra onun hörmətli qızı “Qürrətüleyin” Təbrizin Sərxab məhəlləsində baş qaldırıb, qoçaq ata-anası kimi qanlı bir döyüşdə başı uca ölümə tarixin qızıl lövhəsində unudulmaz yer alır.

Nəiminin əlindən düşmüş qanlı bayrağı onun məktəbindən dərs almış dünyanın ən böyük şairi “Nəsimi” ələ alıb yola düşür.

Nəsimi Hürufi məktəbinin fəlsəfəsini, dünya görüşünü, insani cəhətlərini, insanın Allah kimi sitayişə layiq olduğunu daha da kəskin şəkildə öz şeirlərində ölkədən - ölkəyə yayırdı.

Nəsimi öz məktəbinin yüksək düşüncələrini, insanın “Mən”ini açıqlamaqla ona öz dəyərini anladır. O bağırırdı:

- “Mən” əsalətdir. “Mən” varlığın ağırlıq nöqtəsinin mərkəzidir, “Mən” həyatdır, “Mən” kainatın rəmzidir, “mən” əzəli, əbədidir. “Mən” Allahdır. Onu gərək sitayiş edəsən.

«Mən mülkü cəhan, cəhan mənəm mən

Mən həqqə məkan, məkan mənəm mən.

Mən ərşilə fərşü kafü nunəm

Mən şərühəyan, bəyan mənəm mən.

Mən kövnü məkanü künfəkanəm

Bil gəl ki, nişan, nişan mənəm mən.

Mən surəti mənidə həqəm həq

Ol gövhəri kanə, kan mənəm mən.

Mən gövhərim qədim əzəldən

Mən həqqə əyan, əyən mənəm mən.

Mən ayət müşəfü kitabəm

Mən nöktə dəhan, dəhan mənəm mən.

Mən bəhre mühitü həm kəranəm
Mən səhnicinan, cinan mənəm mən.
Mən cənnəti abi-kövsərəm həm
Ey hövzi-cinan, cinan mənəm mən.
Mən sirrəmə, tövhidəmə, həm həqq
Həm qeyb, güman, güman mənəm mən.
İnsan, bəşərsən, ey Nəsimi
Həqdür ki, haman, haman mənəm mən» (2, s. 68).

Nəsimi parlaq düşüncə baxışı ilə torpağa hörmət bəsləyirdi, o göylərdə bir şey dalısınca gəzmirdi. Onun inamına görə hər nə varsa, torpaqdandır. O güclü təfəkkürü ilə göydəkiləri yer sahəsinə çəkib və yerə əsalət gözü ilə baxırdı. O torpağa aşıq idi. O ruhun yerdən nəbata, nəbatdan heyvana, heyvandan insana daşınmasına - təkamül seyrinə inanırdı. O insanın ruhunu Allahdan ayrılmış və Allaha qayıdan bilirdi.

Nəsimi maddəni aradan getməyən, insanın əzəli-əbədi olduğuna görə onu torpağa qayıdandan sonra isə bir ayrı formada yaşaya bilən varlıq bilirdi. Nəsimi tam varlıq nişanələrinə aşıq olduğuna görə hər şeyi sitayişə layiq bilirdi.

Bizcə, Azərbaycan ədəbiyyatında məscidlə meyxanaya bir həddə hörmət göstərmək və habelə fars dilli ədəbiyyatda “məscedo meyxanə yekist (məscidlə meyxana birdir)” məzmunlarını daşıyan sözlər Hürufilərin fəlsəfi düşüncələrindən alınmışdır.

Xalq şayirinin fəlsəfi nəhzəti. Hürufi nəhzətinin fəlsəfəsi irfan ilə bağlı başqa hərəkətlər kimi, kökdə həməən panteizm (varlıq birliyi, vəhdəti-vücut)dır, amma bu fəlsəfə özünü başqa fəlsəfələrdən ayırır və onlardan üstün olur. İrfan panteizmi bu inam sahibidir ki, insanın ruhu Allahın ruhundan ayrılıbdır, insan qadirdir öz ruhunu təmizləyib Allaha çatmaq qabiliyyətini əldə etsin. Amma bu iş tək-cə xas insanlara aid ola bilər. Hürufilər zamanın istəklərinə görə

hakimiyyətin müftiləri ilə qarşı-qarşıya durub və birinci dəfə şəhamətlə elam etdilər:

- *“İnsan Allah kimi əzəli və əbədidir, bəlkə də Allahın özüdür”*.

Buna görə Hürifiyənin fəlsəfəsi panteizmin də bir meyl nöqtəsi yaradıb və özünə İrfan panteizminin zirvəsində yer tapır.

Nəsiminin şeirlə bağlı məharətləri. Azərbaycan ədəbiyyatına tanış olanlar deyirlər ki, Nəsimi Azərbaycan şeirinin atasıdır, Azərbaycan bədi ədəbiyyatın bir çox janrlarında şeir demək sınağından başı ucalıqla çıxan, birinci yol üç dildə - ərəbcə, farsca və Azərbaycan türkcəsində şeir divanı yazıb yaradan Dərisi soyulan şair Nəsimidir. O elə şairdir ki, əzəldən bir hakimi mədh etməmiş və onun sarayında qızıl-gümüş toplamaq üçün qələm çalmamış.

İbrahim xan adlı bir hakim Nəsimini öz məclisinə dəvət etdikdə onu bir güclü şair görüb şairdən onun mədhində bir şeir istəmiş. Nəsimi onun mədhi yerinə ayrı məzmunlarda şeir oxumuş və hakim onu saray şairi olmasını istəmiş, Nəsimi isə mədh etməyi məzəmmətli sayır və o gündən saray adamlarının gözlərinə görünür.

Nəsimi riyazi, təbii, məntiq, astronomiya və fəlsəfə elmlərində ustad sayılırdı. Nəsimi ana dilində yüksək məzmunları gətirməklə Azərbaycan türkcəsini ərəb dili kimi bir müqəddəs dilə çevirdi. Nəsimi birinci yol fəlsəfəyə aid məzmunları Azərbaycan türkcəsində sadə dillə şeirə çəkdi:

Ey şəmsü qəmər üzlü

Şirin dodağı duzlu

Ey şəhdü şəkər sözlü

Didarinə müşaqəm.

Nəsimi musiqi nəğmələrinə fəlsəfi yanaşmış, onları Allahdan asılı bilirdi. Nəsimi ud çalardı və bütün musiqi muğamatını öyrənmişdi. O şeirlərində “Üşşaq”, “Novruz”, “Hüseyni”, “Segah”, “Əraq” və başqa musiqi guşələrinə işarə edibdir.

Cəfər Əkrəm Nəsiminin şeirlərin üç dövrəyə bölübdür:

«**Birinci dövr.** Cavanlıq dövrünün şeirləri bütün səmimi, lirik və dini inamlarla bağlı şeirlərdir ki, Nəimi ilə tanış olan zamana qayıdır;

İkinci dövr. Nəimi ilə tanış olduğu dövrə qayıdır ki, bu dövrün şeirləri fəlsəfi şəkildə Hürufilərin əqidə məzmunlarını bu şeirlərlə yazıb və yayırdı və şair bu dövrdə “nədən”lər ilə əlbəyaxa idi:

«Fələyin əsli nədəndir, mələkin əsli nədən

Adının surətinə bunca tələbkar nədir?...

...

Tər evində sən əgər həmçü Nəsimi olmasan?

Bir gün olar deyərsən cübbəvü dəstər nədir?» (səfərli, s. 235).

Bu sorğular şairin fikri həyatını daha artıq dəyişirdi, ondan bir böyük, unudulmaz “humanizm” şairi yaradırdı. O insanı din müqəddəsəti kimi müqəddəs görürdü;

Üçüncü dövr. Nəiminin 1494-cü ildə edam olmasından sonraya şamil olur. Bu dövrdə də o lirik, fəlsəfi və həqiqət dalısınca gedən şair üsyançı bir şair olmuşdu.

Azadlıq simvolu Nəsimi. Azadlıq uğrunda mübarizə aparan şairin şeirin zirvəsi kimi tanınan “Mən bu cahana sığmazam” şeirində oxuyuruq:

«Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam,

Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.

Ərşilə fərşü kafü nun məndə bulundu cümlə çün,

Kəs sözünü və əbsəm ol, şərhü bəyanə sığmazam.

Kövnü məkandır ayətim, zatə durur bidayətim,

Sən bu nişanla bil məni, bil ki, nişanə sığmazam.

Kimsə gümanü zənn ilə olmadı həqq ilə biliş,

Həqqi bilən bilir ki, mən zənnü gümanə sığmazam.

Surətə baxü mənini surət içində tanı kim,

Cism ilə can mənəm, vəli cism ilə canə sığmazam.
 Həm sədəfəm, həm inciyəm, həşrü sirat əsənciyəm,
 Bunca qumaşü rəxt ilə mən bu dükanə sığmazam.
 Gənci-nihan mənəm mən uş, eyni-əyan mənəm mən üş,
 Gövhəri-kan mənəm mən uş, bəhrəvü kanə sığmazam.
 Gərçi mühiti-əzəməm, adım adəmdir, adəməm,
 Dar ilə künfəkan mənəm, mən bu məkanə sığmazam.
 Can ilə həm cahan mənəm, dəhrilə həm zaman mənəm,
 Gör bu lətifeyi ki, mən dəhrü zəamnə sığmazam.
 Əncüm ilə fələk mənəm, vəhy ilə həm mələk mənəm,
 Çək dilinivü əbsəm ol, mən bu lisanə sığmazam.
 Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm,
 Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyanə sığmazam.
 Zat iləyəm sifət ilə, qədr iləyəm bərat ilə,
 Gülşəkərəm nəbat ilə, bəstə dəhanə sığmazam.
 Nar mənəm, şəcər mənəm, ərşə çıxan həcər mənəm,
 Gör bu odun zəbanəsin, mən bu zəbanə sığmazam.
 Gərçi bu gün Nəsimiyəm, Haşimiyəm Qüreyşiyəm,
 Bundan uludur ayətim, ayətü şanə sığmazam» (118, s. 170).

Nəsimi, “Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam, Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam” - deyərək “maddi və mənəvi cahan içimə sığmış, mən isə bu dünyaya sığmaram, məkansız gövhər mənəm, varlığa və məkana sığmaram” - demək istəyirdi və “ Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar (çahar) ilə pəncü şeş mənəm, “sürəti gör bəyan ilə, çünki bəyanə sığmazam” - deməklə “Zərrə mənəm, günəş (həqiqət) mənəm, dörd ilə beş, altı mənəm yəni kainatın dörd əsli ünsürü(torpaq, su, hava və od), beş (beş duyğu) və altı (altı tərəf və cəhət) mənəm və anladılan ilə surəti gör, çünki bəyanə sığmaram, demək istəyirdi.

Nəsimi Hələb şəhərində sürgün olaraq dolanırdı. Eşitdi ki, bir gənc küfr şeiri oxumaq ittihamı ilə edam olacaqdır. O şeir Nəsiminin şeiri idi. Nəsimi o gənci edamdan qurtarmaq üçün cəsarətlə edam səhnəsində hazır oldu və şəhamətlə elam etdi: bu şeir Nəsiminin şeiridir və mən Nəsimiyəm.

Nəsimini hakimiyyət göylərdə axtarırdı, onu bu sadəlikdə yerdə tapıb və zindana salır. Bir müddət sonra bir süni məhkəmədən sonra onun edam hökmü verilir. O sadəcə bir insan deyildi, onun edamı da sadə ola bilməzdi. Onun diridiri soyulmasına hökm verilmişdi. “Şihabəddin ibn Hilal” bu hökmü başqa qazıların müxalifətinə baxmayaraq, öz inadkarlığı ucundan vermişdi. Cəllad uca boylu azadlıq simvolunu soyundurub kəndirlə edam dirəyinə bağlayır. Ən böyük xalq şairini soymağa başlayırlar. Şayirin dərisini soyurlar və beləliklə, Nəsimi azadlıq heykəlinə çevrilir.

«YUNESKO tərəfindən Azərbaycanın ulu xalq şairi Nəsiminin yüksək fikirləri, azadlığa dair apardığı mübarizələri, yaratdığı yüksək şeirləri, ictimai ədalət yolunda dayanmadan apardığı mübarizələri və bəşər ictimaiyyətinin azadlığı yolunda edam olunması hörmətinə 1972-ci il “Nəsimi ili” elan edilmiş və YUNESKO təşkilatına üzv olan ölkələr tərəfindən əlli cild kitab dünya dillərində bu şəhidin naminə çap olundu»(113, s. 34).

3-1-2. Mirzə Ələkbər Sabir. XX əsr Azərbaycan poeziyasında inqilabi-satirik şeir məktəbin qurucusu sayılan M.Ə.Sabirin təsir dairəsinə təkcə Azərbaycan deyil, bəlkə Qafqaz, eləcə də Şərqdə və İran ədəbi mühitləri daxildir.

İran şairi Əbülqasim Lahuti 1945-cü ildə Mirəhmədova yazdığı məktubda M.Ə.Sabir haqqında deyir:

“Sabirin şeirləri o qədər sadə, axıcı, xalq dilində, ağıllıca və igidlik ruhu ilə dolu şəkildə yazılmışdır ki, azadlıq sevən hər insanın ürəyinə yol tapır. Belə müstəqil əsərlərin yazılmasında Sabiri mənim bələdçim olmuşdur. Bu zəmində

mən ilə yanaşı İranın başqa satira yazanları Sabirə borcluyuq... Bəllidir ki, Sabirdən öncə də satira yazanlar olmuşlar, amma millətin köməyinə gələn və despotizmlə mübarizə edən və əməkçi insanların xoşbəxtliyi və azadlıq adı ilə yaranan bu üslubun qurucusu Sabirdən Başqa deyil” (112, s. 508).

Sabir “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?”, “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti”, “Bakı fələlərinə”, “Təhsili-elm”, “Ah eylədiyim”, “Eylə bilirdim ki, sübh olub”, “Mən elə əsrarı qana bilmirəm”, “Səttar xan”, “Daş qəlbli insanları...”, “Səbir”, “Şahnamə” və s. kimi şeirilərində tamamilə dövrünü çatışmayan cəhətlərini tənqid atəşinə tutur və gələcək nəsli oyatmaq üçün satiranın msilsiz gücünə söykənir. Sabirin tənqid etdiyi siniflər, onlara aid mövzular hələ də öz təzəliyini qoruyub saxlamışdır, çünki o mövzular çağdaş dövrümüzün də aktual mövzularıdır və bu məsələ də Sabiri xatirələrdə canlı saxlayır.

Sabir “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti” şeirində toplumda hər sinfə aid şəxsiyyətləri tənqid atəşinə tutur və onların çatışmayan cəhətlərini satira ilə biabır edir:

“Vəkil: Həqsizə həqli deyib, bir çox günaha batmışam.

Həkim: Dərdi təşxis etməyib, qövmü-əqrəba ağlatmışam.

Tacir: Mən həlal ilə həramı bir-birinə qatmışam.

Rövzəxan: Ümmətin pulun alıb, mən gözlərin islatmışam.

Dərviş: Nerde bulsam söz açıb, min-min yalan söz satmışam.

Sufi: Ruzü şəb həq-həq deyib, mən hər kəsi oynatmışam.

Molla: Gündə min fitva verib, məxluqu çox aldatmışam.

Elm: Əti ümmid etmişəm, yeksər bu qövmi atmışam.

Cəhl: Ortada keyf eyləyib, mən həm məramə çatmışam.

Şair: Bülbülə, eşqə, gülə dair yalan fırlatmışam.

Əvam: Anlamam hərgiz, cəhalət bəstərində yatmışam.

Qəzetçi: Mən cəridəm dolmaq üçün mətləbi uzatmışam (11, s. 32-33).

Sabir bu şeirində guya indiki müasir dövrdə yaşayır və bu günün aktual mövzularını tənqid atəsinə tutmuşdur. Doğrudur, bu gün o şəxsiyyətlər bir az rəng dəyişmiş, amma əsas xarakterlər yenə dəyişməmiş şəkildədir. Məhkəmələrdə haqzılıqdan tutmuş, mollaların fanatizmin köməyi ilə milləti yenə də aldatması, sufizmin mövhumatla birlikdə gerçək din adı ilə millətin müqəddəratını təhlükəyə salması, şairlərin yaltaqlıqla məşğul olması, tacirlərin, alverçilərin malların süni şəkildə bahalanmasındakı rolu, qəzetçilərin toplumun problemlərini və ictimadəkı məsələlərin təhlili və tənqidi yerinə lüzumsuz mövzularla səhifələrini doldurması, rövzəxanlarla molla bacıların günü-gündən fəaliyyətinin artması kimi mövzular öz aktuallığını qorumuşdur.

“Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?”

“Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!”

Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!

Qoy mən tox olum, özgələr ilə nədi karım,

Dünyəvü cahən ac olur olsun, nə işim var?!

Səs salma, yatanlar ayılar, qoy hələ yatsın,

Yatmışları razı deyiləm kimsə oyatsın,

Tək-tək ayılan varsa da, həq dadına çatsın,

Mən salim olum, cümlə cahən batsa da, batsın;

Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!

Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?! (11, s. 33).

Sabirin bu şeirinə baxanda görürük ki, Sabir millətin dərđini dərindən duyub və ona “Nə işim var” mənfi tərzdə etirazını bildirməklə toplumda belə dəhşət vəziyyətə laqeyd qalan insanları tənqid atəsinə tutur. Toplumda zəngin adamlarla yoxsulların günü-gündən artan sosial təbəqənin arası şairi dərđə gətirir və milləti belə vəziyyət davam edərsə, düşmənlərə möhtac olacağından qorxudur.

“Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?!”

“Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?!
Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi?”
Artdıqca həyasızlıq olur el mütəhəmmil,
Hər zülmə dözən canları neylərdin, ilahi?!
Bir dövrdə kim, sidqü səfa qalmaqcaqmış, -
Bilməm belə dövranları neylərdin ilahi?!
Məzlumların göz yaşını dərya olacaqmış, -
Dəryaları, ümmanları neylərdin, ilahi?!
Səyyadi-cəfakardə rəhm olmayacaqmış, -
Ahuləri, ceyranları neylərdin, ilahi?!
Bağın, əkinin xeyrini bəylər görəcəkmış,-
Toxm əkməyə dehqanları neylərdin, ilahi?!”

...

Tacirlərimiz Sonyalara bənd olacaqmış, -
Bədbəxt Tükəzbanları neylərdin, ilahi?!
Sübhanəkə, sübhanəkə, sübhanəkə, ya rəb?
Baxdıqca bu hikmətlərə heyran oluram həp!...(11, s. 51)

Sabir “Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?!” şeiri ilə toplumdakı mövcud laqeydlik və soyuqqanlılığa etirazını bədii ifadə vasitələri ilə daha gözəl şəkildə bildirmişdir. Şair belə vəziyyətdən dilə gələrək daha insanlara yox, Allaha müraciət edərək mövcud vəziyyətə münasibətini bildirir.

“Tək Səbir”

Ta gəlirik biz də bir az anlayaq, -
Məhzəri-irfanda vurur tək səbir.
Ya deyirik işləri sahmanlayaq, -
Məclisi-əyanda vurur tək sabir.

İstəyirik bir iş açaq filməsəl,
Söyləyirik bir iş açaq filməsəl,
Ya deyilir pul verin, aşsın əməl, -
Ölkədə, hər yanda vurur tək səbir.

Yalxı bizi eyləməyib mübtəda:
Səfheyi-Qafqazı tutub bu bəla;
Qaxda, Qazaxda, Şəkiddə bərməla,
Şişədə, Şirvanda vurur tək səbir.

Lakin o yerlərdə gedir, durmayır,
Bir belə layiqli kələk qurmayır,
Gəncədə derlərsə vurur, vurmayır,
Oylə ki, Səlyanda vurur tək səbir.

Andıra qalmış nə yaman səslənir!
Söz deməyə vermir aman, səslənir!
Ox atılır, sanki kaman səslənir!
Sahəti-meydanda vurur tək səbir.
Hərzə nə şura və nə məclis bilir,
Nə düşünür və nə də bir his bilir,
Hücrədə, dükkanda vurur tək səbir.... (11, s. 52)

Sabir bu şeirində Azərbaycan elə cə də bəzi şərq-müsəlman ölkələrində hələ də davam edən mövhumatçılığın təzahürlərindən biri olan “Tək səbir” məsələsini şiddətli şəkildə tənqid edir. Təəssüflə, bu günə kimi də müsəlmanlar bu mövhumatdan qurtula bilməmişlər.

“Ey annın ay, üzün günəş, ey qaşalrın kaman!”

“Ey annın ay, üzün günəş, ey qaşalrın kaman!

Ceyran gözün, qarışqa xəttin, kakilin ilan!

Alma çənən, çənəndə zənəxdan dərin quyu,
Kirpiklərin qamış, dodağın bal, tənin kətan!
Boyunun sürahi, boy-buxunun bir uca çinar,
Əndamın ağ gümüş, yanağın qırmızı ənar!
Xalın üzündə buğda, başında saçın qürab,
Qah, qah!... Qəribə gülməsən ey xanıman xərab!... (11, s. 71)

Sabir bu şeiri ilə əsirlər boyu bizim saray və divan şairlərimiz yaratdıçılığına etiraz səsini bildirmişdir. Doğrudan da, şair qısa şeiri ilə əsirlər boyu şairlərimizin şeirlərində təkrar olunan təsvirlərini yığcam şəkildə şeirində vermişdir və oxucuda belə bir vəziyyətə gülüş yaradır.

Səttarxana

Hali-məczubim görüb, qare, demə divanədir,
Naleyi-şuridəmi zənn etmə bir əfsanədir,
Şairəm, təbim dəniz, şeri-tərim dürdanədir,
İncizabim cürəti-mərdaneyi-mərdanədir,
Afərinim himməti-valayi-Səttarxanədir.

Ta ki, millət məcməin Tehrandə viran etdilər,
Türklər Səttarxan ilə əhdü peyman etdilər,
Zülmü istibdadə qarşı nifrət elan etdilər,
Millətə, milliyyətə can nəqdi qurban etdilər,
Ayeyi-“zibhi-əzim” itlaqı ol qurbanədir,
Afərinim himməti-valayi-Səttarxanədir.

Həqq mədədkar oldu Azərbaycan ətrakına,
Ali-Qacarın protest etdilər Zöhhakına,
Ol şəhidanın səlam olsun rəvani-pakına

Kim, tökülmüş qanları Təbrizü Tehran xakına,
Onların cənnət deyildir mənzili, aya, nədəir?
Afərinim himməti-valayi-Səttarxanədir... (11, s. 101).

Sabirin gözündən despotizmə qarşı heç bir hərəkət yayınmamışdır. O, İranda məşrutə hərəkatı ilə səs-səsə verərək bu hərəkatın təmsilçisinə çevrilir. Qafqazda məşrutə hərəkatını tanıdan Sabir bu hərəkatın öndəri – Səttarxana olan məhəbbətini bildirir.

Sabirin İranda qoyduğu təsir özü bir böyük araşdırma mövzusu ola bilər.

3-1-3. Xalq şairi Səhənd. G.Azərbaycanın milli və mübariz şairi Səhənd G.Azərbaycanın milli ədəbiyyatının öncül şairlərindən biridir. O, fars klassik şairlərinin əsərlərində, o cümlədən Firdovsinin "Şahnaməsi"ndə qadına həqarətlə yanaşmasına baxmayaraq, Azərbaycan və ümumtürk ədəbiyyatında qadınlara nisbət mövcud olan yaxşı münasibəti öz əsərlərində gətirməklə bu yüksək insani fikirlərə əbədilik bəxş etmişdir:

" Keçmişləri varaqla bax,
Həmən zaman, elə o vaxt,
Bizim yerdə, bizim eldə
Qadınlara hörmət varmış,
O haqlı bir insan imiş,
Qardaş imiş öz əri ilə,
Güləşərmiş, vuruşarmış".

Səhənd qadınlara xor baxan tamam insanlara belə etiraz edir:

"Bu haqqı tanıyan, haqqı sevən el,
Mərifətdə incə yerə çatmış.

"Ana haqqı Tanrı haqqıdır" –deyə
Belə bir bədii məsəl yaratmış.

Əzəldən, əzəldən bu el, bu oba,

Analığa dərin hörmət bəsləmiş,
Ana qarşısında Topal Teymur da
Ayaq dalı qoymuş, bağış diləmiş" (52, s.110).

Hər şairin əsərləri onun dünyagörüşünün bədii inikasındır və qeyd etdiyimiz kimi, hər şair şeirinin materiallarını öz dünyəvi düşüncələrindən, uyğun materiallardan yoğurulmuşdur. "Dirsəxan oğlu Buğac" dastanında "Buğac"ın ox yarasını sağaltmaq üçün və Xızır peyğəmbərin işarəsi təkə ana südü ilə dağçiçəyi olmuşdur və bu ana məqamına hörmət bəsləmək deməkdir:

Hər tərəfə qırxı birdən,
Sinələrdə çırpınarkən
Analığın saf ürəyi
Topladılar qucaq-qucaq,
Ətək-ətək dağçiçəyi,
Ağbirçəkli yazıq ana,
Döşün sıxdı,
Bir sıxarkən süd gəlmədi,
İki sıxdı süd gəlmədi,
Üç sıxanda qan qarışıq
Süd fisqırdı,
O süd ilə mərhamət edib
Oğlancığın yarasını,
Bağladılar, götürdülər " (52, s. 135).

Yaxud Dirsəxan dastanında o öz qadınını bu hörmətli sözlərlə xitab edir:

Bəri gəl hey, başım bəxti,
Evim təxti,
Evdən çıxıb sallananda
Sərv boylum

Topuğunun saçı düyən,
Qara saçım.
Qar qaşu yaya bənzər,
Çatma qaşım
Qoşa badam sığmayan,
Dar ağızlım,
Al yanaqlım,
Ev dirəyim,
Əl diləyim (52, s. 121).

Səhənd düzgün bir xalq şairi olaraq xalq ilə iç-içə yaşamış və onların dərdlərini bütöv hüceyrələri ilə hiss etmiş, onların həyat problemləri ilə əlbəyaxa olduqlarını duyduqda ürək yarası baş açır:

Məişət igidə ağır yük olub,
Kimi baş götürüb, gedir sərgərdan,
Kimi balaların alıb dişinə
Qaçır diyarından, doğma yurdundan" (52, s. 381).

Səhəndin ümumbəşəri düşüncələri bu şeirdə tərənnüm edilmişdir:

Hələ də insanlar qultək satılır,
Hələ də hirfeyi adamçılar var,
Vicdanın şərəfin daşı atılır
Araya gələndə bir ovuc dolar" (52, s. 387).

Səhəndin başqa özəlliklərindən biri çətinliklər qarşısında dağ kimi dayanıb və öz xalqını da müqavimətə və dayanıqlı olmağa çağırmasıdır:

Qara qış dünyanı bərbad edərdi,
Dalıca yaz olub, yay olmasaydı,
Qaranlıqda insan əldən gedərdi,
Günəş olmasaydı, ay olmasaydı.

Günəşi salsa da gecə quyuya,
Yenə göylərdə çoxlu ulduz var,
Hər dərdin davasını axtarmaq gərək,
Nə çıxar yıxılıb zarıldamaqdan" (52, s. 300).

Ümid nə qədər zəif olsa da,
Bütün düyünləri boşaldar açar,
Ümid bir qığılıcım, bir qor olsa da,
Tonqallar yandırar, alovlar saçar.

3-2. Azərbaycanın qadın xalq şairləri. İnsanın həyatında qadın və ananın misilsiz rolu çox önəmli olmuşdur. İnsanları birinci dəfə danışdıran, onlara dil öyrədib dünyanı və ətraf mühiti öyrədən ana ilk ədəbiyyat məhsullarını yaratmağa başlamışdır. Laylalar, oxşamalar, bayatılar, əzizləmələr və s. ədəbiyyat janrlarını yaradan qadınlar ailədən kənar da ictimai həyatda da əsas rolları olmuşdur. Azərbaycan millətinin ictimai-siyasi sahəsində qadınlar təkcə evlərdə ev işləri və uşaq tərbiyə etməklə məşğul olmağa qənaət etməmişlər, onlar yeri gələndə siyasi-ictimai xadim, şair və mütəfəkkir (Məhsəti Gəncəvi), şair və yazıçı (Mədinə Gülgün) kimi qiymətli əsərlər yaratmışlar.

Azərbaycanda qərbi ölkələrindən fərqli olaraq qadınlar çox hörmətə layiq insanlar olmuşlar. Qadınlar olan məclislərdə ədəb-nəzakət daima hakim olmuşdur və ictimai əlaqələrin mürəkkəbləşməsi nəticəsində qadınların da rolu ciddiləşmişdir. Qadınlara təhqir gözü ilə yanaşanlara cavab olsun – deyə bu şeiri dünya, xüsusilə Azərbaycan qadınlarına təqdim edirik:

Keçmişləri varaqla bax,
Həmən zaman, elə o vaxt,
Bizim yerdə, bizim eldə
Qadınlara hörmət varmış,
Bu haqqı tanıyan, haqqı sevən el,
Mərifətdə incə bir yerə çatmış.

Türk xalqları ictimai şəraiti və etniki qayda-qanunları əsasında qadınlara sayğı göstərək onu daima əzizləmişdir. Biz də insanların yarı hissəsini təşkil edən bu müqəddəs insanlara hörmətlə yanaşaraq Azərbaycan qadın şairlərinin haqqı ödənməmiş olsun – deyə onlardan bir neçəsinin tanıtıdırırıq.

3-2-1. Məhsəti Gəncəvi. Azərbaycan millətinin farsdilli ədəbiyyatında ilk qadın şair sayılan Məhsəti xanım Gəncəli XI-XII əsr Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixində xüsusi yer tutur. "Bu əsrlərdə Azərbaycan iqtisadi həyatında böyük yüksəliş göründüyü kimi onun siyasi vəziyyətində də mühüm bir dirçəlmə nəzərə çarpır" (6, s. 77). Azərbaycanın intibah şəhərlərində birinə çevrilmiş Gəncə şəhəri Nizami kimi böyük şairlərin yanında Məhsəti xanım kimi istedadlı qadın şairlərin yetişməsinə şahid olur.

"Bu zamanlarda şəhərlərdə yetişmiş ziyalıların mühüm hissəsi saraya xidmət edirdi. Lakin bu ziyalıların içərisində demokratik əhvali-ruhiyyəli sənətkarlar mövcud idi..." (6, s. 78). Bu zaman Məhsəti xanım öz rübailəri ilə Gəncədə şöhrət qazanır və onun şöhrəti yaxın ölkələrin hamısında yayılmağa başlayır və "Qədim təzkirəçilərdən "Təzkirətü-şşüəra" müəllifi Dövlətşah Səmərqənddən başlamış son dövr Hindistan, Orta Asiya və İran təzkirəçilərinə qədər hamısı Məhsətidən müəyyən məlumat verib, onun əsərlərindən nümunələr qeyd etmişlər" (6, s. 79).

Məhsətinin rübailərinin iki əsas xətt üzrə yazıya alınmışdır. Bu rübailərin bir hissəsi şairin fəlsəfi görüşləri və o biri hissəsi isə ruzigardan şikayət və küskünlük kimi mövzulardan ibarətdir.

"Bu dünya bir qızıl kuzəyə bənzər,
Suyu gah şirindir, gah da ki zəhər.
Çox da öyünmə ki, uzundur ömür,
Əcəl köhnələndə hazırdır yəhər!"(6, s. 80)

"Şairin bəzi rübailəri dərin şikayət və həyatdan küskünlük ifadə edir:

Xarabatdan çıxan bir ay ucaldı,
Fələkin damında bir çadır saldı,
Qəflətən ucaldı hatıfdən bir səs:

"Bu dünya bir saman çöpünə dəyməz" (6, s. 81).

Saray şairlərin tərsinə olaraq, heç bir kimsəyə ağız açmayıb və tanrıdan başqa heç kəsi öyməyə layiq bilməmişdir. Şairin bu rübaisində yoxsulluqda qənaətlə yaşamağı tövsiyə etməklə insanın özgə qarşısında əyilməməsini istəyir:

"Özgədən heç zaman gözləmə kömək,
Quru budaq kölgə salmaz, ey ürək!
Qənaət əzizdir, tamah xar edər,
Az olan şeylərə qənaət gərək" (11 , s. 313).

Məhsəti xanım da Nizami və başqa Azərbaycan şairləri kimi farsca yazsa da, əsərlərində Azərbaycanın zəngin şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə etmişdir və bunun izlərini bəzi rübailərində görmək mümkündür. Həmid Arasli kimi böyük alimin fikrincə Məhsətinin aşağıdakı bu rübaisi ilə "Abbas və Gülgəz" dastanı arasında eyniliyi görmək olar:

“Ürək xeyir görməz hicrində hərgiz,
Qiyaməti görsün gözlərim sənsiz.
Sənə böhtan deyən mənəim adımdan
Görüm bu dünyada qoymasın bir iz”.

Bu rübai aşağıdakı rübai ilə eyni məzmunadadır:

Səhər-səhər sərçəşmələr başında,
Gün kimi aləmə yayılan pərim.
Hər kim məndən sənə yaman qandırsa,
Ya əqrəb dişləsin, ya ilan, pərim"(11, s. 82).
Və ya başqa bir rübaidə xalqa zülm edənlərə qarşı bu fikirləri ifadə edir:

"Xalqın başında əgər olsan da tac,
Ağladar səni də bir gün ehtiyac.
Xalqının dərdinə qal, ona yaxın ol,
Qorx o gündən özün olsan möhtac" (18, s. 12).

3-2-2. Xalq şairi Qəmərbəyim Şeyda. Keçən əsrin son rübündə Şuşada anadan olmuşdur. Qəmərbəyim Vəzirova olduqca cəsur, at minən, tüfəng atan, dövrünün soyğunçu qaçaqlarına qarşı əldə silahla çarpışan igid bir qadın kimi ad qazanmışdır.

Dağıstan hər tərəf zülfü səmən sanı, ağan canı,
Giriftar eylərəm sən kimi ziybanı, ağan canı.

Əgər olsan gözəllikdə bərabər mahi-tabana,
Sənə xurşid olan ruyim olar mane, ağan canı.

Sənin tək hər büti-ziba çalışsa, sayəmə çatmaz,
Camalım Yusifi-Misri edib sani, ağan canı.

Məlahət gülşənində qonçeyi-tənhayi-gülçinəm,
Lətafət mülkünün sultanıyam, sən kimi zibalar
Kənizi-mətbəximdir, et tamaşanı, ağan canı!

Ləbi şəkər, sözü şirin bu Şeyda tək hərifin var,
Əgər mümkün ola tərki-rt, bu dövrünü, ağan canı" (18, s. 115).

3-2-3. Ümmükülsüm. Soy adı Rəsulzadə olan Ümmükülsüm xanım 1899-cu ildə Bakıda anadan olmuşdur. Məhəmmədəmin Rəsulzadənin əmiqızı, görkəmli nasir və tənqidçi Seyid Hüseynin həyat yoldaşı idi. Hər ikisi ac taleyini paylaşmalı oldu. Şərq aləmində ilk dəfə demokratik hökumət kimi qurulan Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə milli vətənpərvərlik və türkçülük ruhunda şeirlər yazmış Ümmükülsüm 1937-ci ildə əri tutulduqdan sonra həbs olunaraq Sibirə sürgün və 1944-cü ildə də vəfat etmişdir.

Dərdli-dərdli sürükləndim, inlədim,
Acı-acı fəryadları dinlədim,
Gəldim iştə dərdim sənə söylədim,
Ərzimi dinləyən, soran nərədə?

Uyudulmaz dərdim, ovulmaz könlüm,
İlk bahar olsa da açılmaz könlüm,
Gəl yaramı sən özün sar, sevgilim,
Duyulmaz dərdimə, dərman nərədə?

Dağıtdılar yuvasını bülbülün
Susdurdular nəğməsin bu elin
Xəzan vurdu yarpağını hər gülün,
Canana can verən o can nərədə?

Məskənimiz hər fəlakət ocağı,
Bəstərimiz fırtınalar ocağı,
Sönmüşdür əcəb yurdun ocağı,
Anadolu nərədə, Turan nərədə.

Qərib sürgün olur bizim adamlar,
Ninni söylər uğultulu dalğalar –

Mərhəmət naminə səni haraylar,
Ədalətin nərədə, vicdan nərədə.

Tələtümə uğramışız, həpimiz,
Qalmamışdır inan daha səbrimiz.
Bir sahil yoxmudur, çıxax gəmimiz,
Ağlaşır analar, duyan nərədə?

Səba, yetir sevgilimə sözümü,
Mükəddər halımı, gülməz üzümü,
Yanıqlı ahımı, ağlar gözümü,
Aşıqlər nərədə, canan nərədə?" (18, s. 139).

3-2-4. Xalq şairi ülkər. Ülkər xanım təbi-ravan aşıqlardan biri olmuşdur. Əsərlərindən aydın göründüyü kimi, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yaşamış bir sıra şaiqanə qoşmalar, xüsusilə, bayatıları gəraylılar yazmışdır. Öz yaradıcılığı ilə tədqiqatçıların nəzərini cəlb etmiş, lakin haqqında heç bir tərcümeyi-hal məlumatı verilməmişdir:

Gəraylı
Canım qurban elərəm
Mətləb qanan qanana,
Malım, dövlətim verərəm,
Qədir bilən bilənə.

Nakəs olan qədir bilməz,
Təvəhhümün qeydinə qalmaz,
Müzdür işlədər, müzd verməz,
Haqqa inan inanana.

Xain çuğul, iki üzü
Çıxdaş etsin tanrım özü,
Çarxı dönsün, çıxsın gözü,
Qalsın dilən diləyəne,

Mərd igid yarın bulsun,
Onunla həmsöhbət olsun,
Namərdləri həsrət qalsın,
Daim canan canana.

Dünyada sadıq olsan,
Hər milləti bir bilsən,
Pərvanə kimi yanasan,
Arif olan olana" (18, s. 146).

3-2-5. Mirvarid Dilbazi. 1912-ci ildə Azərbaycan respublikasının Qazax mahalının xanlıqlar kəndində anadan olmuşdur. Orta təhsilini Bakı qızlar seminariyasında, ali pedaqoji təhsilini isə BDU-nun dil və ədəbiyyat fakültəsində bitirmişdir. Mirvarid xanım incə lirik şeirləri ilə bərabər çağdaş uşaq ədəbiyyatımızın yaradıcılarından biri kimi də tanınır. O, 2001-ci ildə dünyasını dəyişdi.

Biz od üstündə doğulduq,
Od üstündə yaşa dolduq,
Alovlara düşdük ancaq,
Əriməyən metal olduq.

Dörd yanımız ölüm oldu,
Məmləkətlər parçalandı,
Yurdlar dilim-dilim oldu,

İnsanlığa zülüm oldu.

Yanğınlar söndürmək üçün,
Od üstündə addım atdıq.
Od üstündə ömür sürdük,
Biz od üstündə yaratdıq.

Çiçək əkdik,
Qan çiləndi ləçəyinə,
Toxum səpdik
Qəzəbkarlar göz dikdilər çörəyinə,
Düşmən min-min yara vurdu,
Xəlqimizin ürəyinə.
Elə sandı məğlub olduq.
Yox, biz od üstə doğulduq,
Alovlara düşdük ancaq,
Əriməyən metal olduq,
Olduq əsrin ölüm əyməz,
Güllə dəyməz
Qılınc kəsməz qəhrəmanı,
Doğulmuşuq
Dəhşətlərdən qorumaqçün
Bu dünyanı" (18, s. 156).

3-2-6. Xalq şairi Mədinə Gülgün. 1926-cı ildə Bakıda anadan olmuşdur. Burada ibtidai məktəbi bitirərək 1938-ci ildə ailəliklə Güney Azərbaycana – Ərdəbil şəhərinə köçmüşlər. Bədii yaradıcılığa 1946-cı illərdən başlasa da, ilk şeirlərini 1945-ci ildə Təbrizdə çıxan, "Vətən yolunda", "Azərbaycan" qəzetlərində və Almanaxlarda çap etdirmişdir. Milli Hökumət irtica qüvvələri

tərəfindən boğulduqdan sonra Bakıda yaşamağa olmuşlar. Onun əsərləri keçmiş SSRİ və bir sıra xarici ölkə xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur. 1991-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Şeirlərində Güney Azərbaycan türklərinin nisgili, dərdi və çəkdiyi fəlakəti təsvir edən şair xalqın ləyaqətli övladı – qızı olduğunu yetərincə yerinə yetirir. Güney Azərbaycan Milli Hökumətinin cəllad Pəhləvi hakimiyyəti tərəfindən devrildikdən sonra doğma yurdundan didərgin düşünlərin harayı, dərd və həsrətlərini şeirlərilə səsləndirdi və xalq səsini batmasına yol vermədi.

Həsərət ağrısını vüsəl qəmini,
Ayrılıq oduna yananlar bilər.
Dənizdə qərq olan tənha gəminin
Tənha fəryadını ümmanlar bilər.

Mənə söyləyin, az alışıb yan,
İnanın daşı da ağladar hicran,
Dağların ahıdır, o çən, o duman,
Dağların dərini dumanlar bilər.

Məni sorğulara tutmasın əbəs,
Arzumu qəlbimdə, baxışımda gəz,
Könlümü hər naşı oxuya bilməz,
Onu dünya görmüş insanlar bilər.

Yora bilməz yollar məni

Gah quşlarla yarışaram,
Gah sellərə qarışaram,
Dərə keçib, dağ aşaram,
Yora bilməz yollar məni.

Nəğmə dolu bir ürəyəm,
Gah coşqunam, gah kövrəyəm
Bir ümidli gələcəyəm,
Yora bilməz yollar məni.

Babam Qorqudun sazıyam,
Nənəm Tomrisin qızıyam,
Zaman-zaman yanasıyam,
Yora bilməz yollar məni.

El arxamdır dar ayaqda,
Bir məna var yaşamaqda,
Doğulduğum bu torpaqda
Yora bilməz yollar məni (18, s. 178-180).

Mədinə xanım bu şeirində də xalq sözü dilindən düşmür, çünki elinə, dilinə və xalqına tamamilə bağlı olan şairin düşüncəsi bundan başqa ola bilməzdi. Ümidini heç zaman itirməyən şairin diləkləri tamamilə həyata keçirilməsə də, Güney Azərbaycanda ərəb əlifbası ilə nəşr edilmiş şeir divanı Mədinə Gülgünü ölməz və könullərdən silinməz xalq şairinə çevirmişdir.

3-2-7. Xalq şairi Mərziyə Üskui. Mərziyə Üskünün taleyi faciəli olmuşdur. O, 1945-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Üskü qəsəbəsində dünyaya gəlmişdir. Ali pedaqoji təhsil aldıqdan sonra 3 il Üsküdə orta məktəb müəlliməsi kimi çalışmış və şeirlər nəşr etdirmişdir. Xalqın ağır vəziyyəti azəri türklərinin ağrı-acıları di. Mərziyəni (dostları ona Reyhan deyirdilər) gənc yaşlarından inqilabi fəaliyyətə cəlb etmiş fədai dostları ilə bir yerdə şah zindanına atılmışdır və Zindan günləri haqqında xatirələrini yazmışdır. 1972-ci ildə 27 yaşında ikən şah rejimi tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Şairənin şeirlərindən bir nümunə gətiririk:

“İndi dəmirdən tüfəng
Hesabsız fişəng gərək,
Xalqın dönməz eşqindən
Burda dayaq gərəkdir,
Yurda dayaq gərəkdir.
Hər kəs günəşi sevsə, atar, başqa sevgini
Yorulub qalmaz,
Bəlkə lap özünü də unudar, yada salmaz.
Gedər tapar günəşi, uca dağlar başında
Gecələrim aysızdır,
Gündüzlərim günəşsiz.
Ömrüm illərdən bəri
Bu cür soruşursunuz,
Nifrət soyuq aldanış,
Kökü dibdən quruyub
Səadətin şadlığın,
Qaranlıq yığın-yığın
Nə sonu var, nə dibi
Ah bu zülmət, kor zülmət,
Gəmirəkdə qəlbimi (18, s. 190).

Hər misrada mübarizə qoxusu özünü qabarıq şəkildə göstərir. Şair o dövrün diktatoru – Məhəmmədriza Pəhləvinin şovinist siyasətinə qarşı canlanmış mübarizənin carçısı kimi xalqda milli mübarizə ruhunun yüksəlməsi üçün şeirində tam mübarizəyə ruhiyyə verən sözlər, təsvirləri ustalıqla işlətmişdir.

Güney Azərbaycanda bir qadın olaraq heç bir Azərbaycan oğlu və kişisindən geri qalmadan bir igid aslan kimi mübarizənin aparıcı üzvlərinə çevrilmişdir və sonunda da öz inamı yolunda şəhid olur.

3-2-8. Xalq şairi Minayə Əliyeva. 1943-cü ildə Sabirabad şəhərində anadan olmuşdur. Burada şəhər orta məktəbini bitirmişdir. BDU-nun filologiya fakültəsini axşam şöbəsində təhsilini davam etmişdir. Bədii yaradıcılığa orta məktəbdə oxuyarkən başlamışdır, ilk şeirlərini də rayon qəzetində çap etdirmişdir. "İlk müəllimi" 1968-ci və "Son sevgi" əsəri 1990-cı ildə və s. kitabları çap olmuşdur.

Bəsdir yatdın Misri qılınc kölgəsində

Gəl, çağırma Cavanşiri,
Gəl çağırma Koroğlunu
Nə Babəklə, nə Nəbilə
Hədələsən yağını
Kişisən çırmalayıb öz qolunu
Özün qoru öz haqqını,
Nə vaxtadək
Misir qılınc kölgəsində yatacaqsan?
Özün nə vaxt
Haraylara çatacaqsan,
Nə vaxt sən öz qılıncın olacaqdır?
Koroğlunun qılıncından
Daha parlaq, daha iti
Bundan ötrü
Koroğlunun ruhu səndən
Küsməz qəti,
Bəs nə zaman düşmənimiz
Sənin adın çəkiləndə
Diksinəcək, xoflanacaq,
Dünənindən bu gününə
Misir qılınc qalıb qardaş
Bu günündən sabahına nə qalacaq?" (18, s. 228).

3-2-9. Xalq şairi Həmidə Rəis zadə (Səhər). Həmidə Rəis zadə (Səhər xanım). 1953-cü ildə Güney Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində dünyaya göz açmışdır. Farsca və Azərbaycan türkcəsində yazdığı şeirlərlə məşhur olmuşdur. Güney Azərbaycan dövrü mətbuat və jurnallarda şeirləri çap olaraq geniş xalq kütləsi tərəfindən bəyənilməyi üçün dörd cild şeir kitabı çap olmuşdur. Şair millətinin etiraz səslərini şeirlərində tərənnüm edərək xalqına köməyinə gəlir.

Haqq söyləyərək qanla gərək qandalın açdım,
Qaçdım günəşə doğru, dözümlü döngəsin aşdım,
Gəldim yanar olmaqlığa düzlük ocağında
Uçdum yuva salmaqlığa özlük bucağında.
Vay-vay belə özlük nə yaman özgəlik oldu,
Düzlük dilinə yalxı yalanlar ilik oldu.
Ey vay, mənə od tək nəyə daldım dağa sığdım,
Ulduz bulağından axaraq torpağa sığdım.
Xiffət papağın başlarına gündə qoyanlar,
Hər ləhzə bir alçaqlığa bir rəngə oyanlar.
Qorxaqlıq əlifbasını tədris eyləyənlər,
Bir zərrəcə şöhrət dalısınca dilənənlər.
Dan ulduzunu danmağa gözsüz yaşayanlar,
Haqq söyləyən insanları bədnam eyləyənlər,
Düz yol deyən aslanlara divanə deyənlər.
Qışlar qarını yaz deyərək ortaya qatdız.
Bayquş nəfəsilə gecəni sübhə calatdız.
Fikr ilə gələn nəslə həqiqət daşıyan sus,
Dilsiz danışib kər eşidib kər yaşayan sus.
Haqq gizlənir ancaq gözəl avazəsi itməz,
Sarsaqlama artıq Səhər əfsanəsi bitməz.
Yelkən yelə qatmış gəmi deryalara sığmaz
Övlad Nəsimi belə dünyalara sığmaz (18, s. 243)

Ağlaya bilsəydim

Dayanmağa divar,
Nəfəs çəkməyə az-çox hava,
Alışdırmağa sığar,
Sinəmin dərdin bitirməyə dava var.
Bunlar deyil dərdim.
Günəş yerinə ulduzlarla kifayət eyləyə bilərdim,
Başımı çiyinə qoyub
Ağlaya bilsəydim (18, s. 244).

3-3. Başqa ölkələrin türk xalq şairlərindən örnək

3-3-1. Mövləvi Cəlaləddin

Cəlaləddin Bəlxin Xarəzm türklərindəndir. Hicri 604-c2 ildə anadan olur. Uşaqlıq çağında atası ilə birlikdə Kiçik Asiyaya köçür, Quniyə şəhərində yurd salır və həməən şəhərdə hicri 672-ci ildə dünyasını dəyişir. Seyid Burhanəddin Tərməzi onu Hələb şəhərinə göndərir. O həməən şəhərdə adlım Mühəyyəddin Ərəbi dilə tanış olur. Quniyəyə qayıtdıqdan sonra orada tədris ilə məşğul olur.

Mövləvi hicri 642-ci ildə Təbrizli Şəms ilə görüşündən sonra ruhi baxımdan dərin təsirə məruz qalır. Hicri 645-ci ildə Təbrizli Şəmsin bir qrup insanlar tərəfindən öldürüldükdən sonra Mövləvi uzun müddət həyəcan keçirir və 25 ilə qədər şairlik həyatı ilə məşğul olur. O, farsca “Məsnəvi” və qəzəl “Divanı” və türkcə divan yaratmışdır. Əlbəttə, türkcə divanı bizim əlimizə gəlib çatmasa da, bir sıra təzkiyələrdə onun türkcə şeirləri qeyd olunmuşdur ki keçmiş səhifələrdə neçə bəndə nümunə olaraq işarə etdik və edəcəyik.

Heç bir şah və patronu mədh etməyən Mövləvini, doğrusu, saray şairlərini tamamilə tənqid atəşinə tutan şair kimi təqdim etmək hər bir araşdırıcının borcudur. Mövləvi bu məsələni aşağıdakı misralarla gözəlcə ortaya qoyaraq

özünün saray şairləri və sarayın yaltaq şairləri ilə sərhədini kəskin şəkildə təyin etmişdir: “Ərş titrər zalimi mədh eiləsən.” (112, s. 87).

Mövləvi irfan aləmində bir çox məqamları seyr edərək kamillik nöqtəsinə çata bilmişdir. Bu yolda bir neçə ölməz əsər yaratmış və ömrü boyu xalqın təlimi və haqq yolu yolçularının yetişməsində fəaliyyət göstərmişdir.

Mövləvi Xarəzmdən Anadoluya gəldiyi üçün anadilinin Anadoludakı qərbi oğuz türkcəsində danışanların tərəfindən anlaşılmayacağını gördükdə saraylarda daha çox türk soylu şahların təşəbbüsü nəticəsində şeir dili statusunu qazanan fars dilində yazmağa başlamışdır. Amma türk dillərinə aid bir çox sözlər, idiomlar və atalar sözlərini kalka yolla farscaya çevirmişdir ki, indi həmən idiomlar və atalar sözləri farslar tərəfindən, demək olar ki, mənimsənmişdir. Bir çox şah və saray əhli və onlara bağlı şairlər tərəfindən türk dili (bütün türk dilləri) adi xalqın dili kimi sayılaraq farscanın kölgəsində buraxılmasına baxmayaraq, Mövləvi yeri gəldikcə ana dilində şeirlər də yazmışdır. Söz gəlimi:

“Ussun varsa, ey qafil,
Aldanmağıl zinhar mala,
Şol nəsnəyə ki sən qoyub
Gedərsən ol gerü qala.

Sən zəhmətini görəsən,
Dürəsən dünya malını.
Anlar qılırlar xərc edüb
Anmıyalar zəhi bəla.

Qılmıyalar sənə vəfa
Bunlar bəy ola, sən geda,
Sənin iyçün vermiyələr
Bir para ekmək yoqsula... (108, s. 40).

Mövləvi xangahında şeir dili səviyyəsinə çatan fars dilinin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq çox sadə dillə ana dilində şeir yazmaqdan vaz keçməmişdir. Mövləvinin hətta fərsca-türkcə tərkibli müləmmələri də olmuşdur. Aşağıda ondan bir fərsca və türkcə yazılmış müləmməni gətiririk:

“Dani çera be aləm, yalnız səni sevərmən,
Çun dər bərəm nəyayi, əndər qəmət ölərmən.
Mən yare bavəfayəm, bər mən cəfa qılırsan,
Gər to mərə nəxahi, mən xod səni dilərmən” (108, s. 48).

Mövləvi özündən sonrakı türk şairləri üçün cığır yolu açaraq Mövləviyyə məktəbini gələcək şairlər üçün irs qoyur və ondan sonra da oğlu – Sultan Vələd bu yolu davam etdirmişdir.

3-3-2. Yunus Əmrə (1250 - 1320)

Yunis Əmrə 1250 ilində Əskişəhərin Mixalıçıq rayonunun Porsuq çayı ilə Sakarya çayının birləşdiyi yerdə anadan olan Yunus Əmrə (Sarıköy) kəndində dünyaya gəlmişdir. Gənc yaşlarında Sakarya bölgəsində Taptuq Əmrə adlı bir şeyxə həsr etmişdir və onun dərvişi olmuşdur. Yunis yetişdikdən sonra Anadolunu, Suriyanı, Azərbaycanı, Qafqazı gəzmişdir.

“Xalq şairi Yunis Əmrə yetmiş il insanlığa eşq, sevgi, nikbinliyi və İlahi yolda xidmət verdikdən sonra 1320-ci ilində doğulub böyüdüğü yer olan Yunis Əmrə (Sarıköy) kəndində gözlerini hayata yummuşdur. Qəbri və məzarı oradadır” (54, II, s. 169).

Anadoluda Mövləvi ilə görüşən Yunis Əmrə öz əsrinin bütün elm sahələrini dərinlən bilirdi və görünür ki, Mövləvinin Məsnəvisini oxumuş və Mövləvidən Səfanəzər” adını almışdır. Anadolu türkləri Mövləvinin türkcəsini bilmirdi, amma Yunisin ana dili – qərbi oğuz türkcəsi idi. “O da Mövləvi kimi gözü ilə yetmiş iki milləti görürdü. O, bu süründürücü mühafizəkar fəlsəfəni və bu insani və geniş inancı genişləndirdi, çünki bütün insanları insan məhəbbəti ilə sevirdi və hamını bir sayırdı və xalqdan uzaqlanmırdı, doğrusu, Yunisin xəlqliyi

də elə bu xüsusiyyətlərdə idi”. Xalqdan aldığı duyğuları xalqın dili və şeir vəzni ilə onlara təqdim edirdi.

Yüyürürəm yana-yana,
Eşq boyadı məni qana,
Nə aqilim, nə divana:
Gəl gör mənə eşq neylədi?!” (54, II, s. 170).

Yunis Əmrənin Azərbaycan və İran türkləri arasında dillər əzbəri olan və ürəklərdə yer salan şeirləri az deyil:

SENİ

Dağlar ilə, daşlar ilə,
Çağırırım, Mövlam səni!
Səhərlərdə quşlar ilə,
Çağırırım, Mövlam səni!

Dəryalarda mahi ilə,
Səhralarda ahu ilə,
Abdal olub "Ya Hu" ilə,
Çağırırım, Mövlam səni!

Göy üzündə İsa ilə,
Tur dağında Musa ilə,
Əlindəki əsa ilə,
Çağırırım Mövlam səni!

Dərya dərqli Əyyub ilə,
Gözü yaşlı Yaqub ilə,
O Mühəmməd məhbub ilə,

Çağırırım Mövlam səni!

Şükr etdiyim Allah ilə,
Dildə "Qulhüvallah" ilə,
Daima zikrullah ilə,
Çağırırım Mövlam səni!

Gördüm bu dünyanın halın,
Tərk eyledim qilü qalın,
Başı açıq, ayaq yalın,
Çağırırım Mövlam səni!

Yunis olur dillər ilə,
O şeyda bülbüllər ilə,
Haqqı sevən qullar ilə
Çağırırım Mövlam səni! (54, II, s. 42)

Göründüyü kimi, Yunis çox sadə və anlaşıla biləcək xalq dili ilə islami düşüncələri gözəlcə anlatmışdır. Onun dili tamamilə saray şairlərinin dilindən fərqli və xalq arasında təsiredici qüvvəyə malikdir.

Heyran olur

“Haqq bir könül vermiş mənə,
Ha demədən heyran olur.
Bir dəm görərsən şad olur,
Bir dəm gəlir giryan olur.

Bir dəm sanarsan qış kimi,
Ol zəmhəri olmuş kimi,
Bir dəm bəşarətdən doğar,

Xoş bağ ilə bostan olur.

Bir dәм elә dinmәz durur,
Söz mülkünә enmzz durur,
Bir dәм dilindән dür tökür,
Dәrdlilәrә dәрman kimi.

Bir dem çıxar әrş qatına,
Birdән enәр yer altına,
Bir dәм sanarsan qәtrәdir,
Bir dәм daşar ümman olur.

Bir dәм varır мәscidlәrә,
Üz sürtәр orda yerlәrә,
Bir dәм varır deyrә girәр,
İncil oxur ruhban olur.

Bir dәм olur div ya pәri,
Viranәlәр onun yeri,
Bir dәм uçur Bilqis ile,
İnsan olur, sultan olur.

Bir dәм gәlir İsa kimi,
Ölmüşlәri diri qılır,
Bir dәм girәр kibr evinә,
Firavun ilə haman olur.

Bir dәм dönәр Cәbrayilә,
Rәhmәt saçar hәр mähfilә,

Bir dəm gəlir g mrah olur,
Miskin Yunis heyran olur” (54, II, s. 45).

Fars dili və  r bc nin təsir gücündən xilas ola bilməyən şairlərin tərsinə həm məzmun, həm də formaca xalq janrları və xalq dilinə yaxın dillə yazılan bu şeir in dođmalığı Yunisin dəyərini qat-qat artırır. Bir  ah, bir patron və bir s rk rd nin tapşırığı ilə yox, bəlkə könlünün istəyi ilə xalqı u un yazıb yaradan şairin qalarđılılıđı v  x lqliyi onu xalqın ürəyindən heç zaman silinm y  yol verməyəcək.

Salam olsun

Biz dünyadan gedər olduq,
Qalanlara salam olsun!
Bizim u un xeyir dua
Qılanlara salam olsun!

Əcəl b k  belimizi,
S yl tm y  dilimizi,
Xəstə ikən halımızı
Soranlara salam olsun!

T nim ortaya a ıla,
Yaxasız köynək bi il ...
Bizi asan bir v ch ilə
Yuyanlara salam olsun!

Kimsə durmaz q sdimiz ,
Gedər olduq dostumuza,
Namaz u un üstümüzə,

Duranlara salam olsun!

Bu qaydadı: Gələn, gedər,
Əcəl ki var, bizi güdər...
Bizim halımızdan xəbər
Soranlara salam olsun!

Dərviş Yunis söylər sözü,
Yaş doludur iki gözü,
Bilməyən nə bilsin bizi?!
Bilənlərə salam olsun! (54, II, s. 41)

Bu qədər sadə və anlaşılaq dillə könülləri fəth edəcək şairi xalqın sevməkdən başqa bir yolu yoxdur. Şair özünün xalq içrə yetərincə yer açmış və arxayınlıqla dünyadan köçməsiindən sonra fəth etdiyi ürəklərdə yad ediləcəyindən əmindir.

Mənə sən gərəksən

Eşqin aldı məndən məni,
Mənə sən gərəksən, sən, sən!
Cismim yanır gecə-gündüz,
Mənə sən gərəksən, sən, sən!

Nə varlığa sevinirəm,
Nə yoxluğa darılıram,
Eşqin ilə ovunuram,
Mənə sən gərəksən, sən, sən!

Eşqin aşıqlar öldürü,
Eşq dənizinə daldırır,

Təcəlla ilə doldurur,
Mənə sən gərəksən, sən, sən!

Qayğılardan ulu peşəm,
Məcnun olub dağa düşəm.
Sənsən ömürlük əndişəm,
Mənə sən gərəksən, sən, sən!

Sufilərə söhbət gərək,
Ahilərə axrət gərək!
Məcnunlara Leyla gərək,
Mənə sən gərək, sən, sən!

Əgər məni öldürələr,
Külüm göyə sovuralar.
Torpağım səni çağırar:
Mənə sən gərəksən, sən, sən!

Miskin Yunis mənim adım,
Günü-gündən artar odum,
İki cahanda muradım,
Mənə sən gərəksən, sən, sən! (54, II, s.).

Həqiqi eşq üçün keçirdiyi həyəcan və hissləri çox sadə və təsirli şəkildə ənənəvi xəyal surətlərindən istifadə etmədən anlatan Yunisin təvazökarlığı onu torpaq kimi alçaqkönül olduğunu sübut edir. Xalq şeirinin klassik formaları ilə dərin fəlsəfi məzmunları daha dərin şəkildə ustalıqla anlatan Yunisin şeiri öz dövrü üçün bir inqilab deməkdir. Saraylarda yaranan şeirləri arxada qoyub keçən bu şeirlər yüzillər keçəndən sonra da öz dəyərini yenidən tapmışdır və divan ədəbiyyatını arxada buraxmışdır.

3-3-3. Xalq şairi Ləngiston Hiyuz

Amerikanın tanınmış qaradərili şairi “Miysuri” əyalətində “Cablin” şəhərində anadan olmuşdur. Nyu-Yorkun Hadlem adlı qaradərililər məhəlləsində həyatın dəyişmişdir. Orta məktəbi İli noyz məktəbində bitirmiş, sonra Kolombiya universitetinə daxil olub təhsilini davam etdirmişdir. Gəmilərdə təmizlik işləri, otellərdə ofisiant kimi məşğul olmuşdur. Onun “Çap ola bilməyən” adlı şeirini aşağıda veririk:

Doğrudan-doğruya böyük mükafatdır,
Əgər Məsih qayıda dərisi bizlərtək qara olmuş ola,
Elə bilər ki, Amerikada bir neçə kilsə vardır ki,
Eyləyə bilməz onlarda namaz qılsın.
Çünki qaralar
Hər nə qədər müqəddəs olsalar da,
Girişləri o kilsələrə yasaqdır;
Çünki o kilsələrdə
Məzhəb yerinə “soy”u hesaba qoyurlar.
İndi get, istə bir yerdə bunu dilinə gətirəsən,
Heç demək olmaz ki, tutub çarmıxa çəksinlər,
İsayi-Məsihin özü kimi.
Mənim xalqım da
Gecə də gözəldir,
Mənim xalqımın üzləri də
Ulduzlar tək gözəldir
Mənim xalqımın gözləri də
Günəş tək gözəldir,
Mənim xalqımın ruhu və canı da (97, s. 41).

3-3-4. Xalq şairi Fedriko Qarsia Lorca.

İspaniyanın ən parlaq, dünyanın ən qalırğı xalq şairlərindən biridir. Qarsia 1899-cu ildə Qranadada anadan olmuşdur. O İspaniyanın elm mərkəzlərində illər boyu dərş almağa məşğul olmuşdur. Lorca öz yaşadığı toplumun ziddiyyətlərindən söz açmışdır və toplumunda keçən tamahkarlıqları dözməyərək onlara qarşı mübarizə aparmışdır. Buna görə Frankonun faşist nökörləri İspaniyanın daxili döyüşlərində 1936-cı ilin avqust ayının 19-da Qranadanın şərqi tərələrində ən fəci vəziyyətdə onu güllələdilər və onun dəlik-deşik olan cəsədindən heç zaman xəbər olmadı. Onun yazdığı əsərlərindən bir parça:

Mən o səngər dalısından o elin savadsız işçisini otağında əyləşən özünün zindani edib kitab yumurtlayan ziyalisindən üstün bilib birincisin hörmətlə qurğuşuna yaparam, amma ikincisin həmişəlik ləzzətlə öldürərəm” (97, s. 159).

3-3-5. Xalq şairi Nazim Hikmət.

Nazim 1902-ci ildə Salonikdə doğuldu. O, dünyası bağırtı səsi idi, əsərləri Türkiyədə yasaq idi, Mövləvini sevənlərdən idi. Ölkəsindən canını qurtarmaq üçün Moskvaya qaçdı. “Şərq millətləri universitetinə” daxil olub siyasi elmlər almaq üçün çalışdı. Orada başqa ölkələrin böyük ziyalıları ilə tanış oldu. Hindistandan Həbib Vəfa, Çindən “Siyau”, İrandan Əbulqasim Lahuti, Şimali Azərbaycandan Süleyman Rüstəm ilə. Nazim dörd nəfərlə daha səmimi idi: biri öz ölkəsinə qayıdandan sonra edam olan Siyau; o birisi, onun şeirlərini ruscaya tərcümə edən Abid Alimov idi; o biri də Anuşaka və o birisi də Moskvada təhsil edən Nüzhet adlı bir qız idi. Anuşaka Nazimə aşiq oldu, amma onunla evlənmədi və nəhayətdə Nüzhetlə Nazim evləndilər. Nazim illər boyu zindan çəkmiş şairlərdən idi. O, mübarizə yolunda dar ağacına yaxınlaşana qədər irəli getmişdir:

“Dura” üçün

Dedi, gəl,

Dedi, qal,

Dedi, gül,

Dedi, öl,

Gəldim,

Qaldım,

Güldüm,

Öldüm (90, s. 141).

3-3-6. Xalq şairi Pol Alvar.

Fransa qüvvələri Nazi Almaniya qarşısından yenildikdən sonra od döyüşündən daha dəhşətli bir döyüş başladı, yəni od döyüşü batıl ilə haqq arasında olan Fransa millətinin öz faşistləri ilə döyüşü idi. Fransanın mədəniyyətinə malik olan adlım Roberd Snos kimi insanlar Nazilərin adam yandıran kürələrində yanıb aradan getdilər, lakin Araqun və Alvar kimiləri də qalıb döyüşüb böyük uğurlar əldə edə bildilər. Gecəyarılar nəşr edilən yeraltı şeir və ədəbiyyat yolunu davam etdikdə Fransa sərhədlərindən keçib tək cə Fransanın deyil, dünya kultürlü ədəbiyyatı kimi təqdim oldu. Pol Alvarın rolu burada çox dəyərli idi:

Hər işə qadir idim, bununla belə heç işə də qadir deyildim,

Hamını sevirdim, amma dərdə dəyməyən qədr,

Göy, dəniz, torpaq məni unutdu, sonra bir “insan” təqdim etdi.

NƏTİCƏ

İnsan mədəniyyətinin əsas hissələrindən biri olan ədəbiyyat və onun şeir və şair kimi mövzularına münasibət dünya xalqları, onların kulturu və hakimiyyət quruluşunun münasibətindən asılı olaraq müxtəlif fikirlər ortaya qoysa da, bunları birləşdirən ortaq cəhətlər daha artıqdır.

Şeir və ədəbiyyat mövzusu da bu üzdən bütün xalqların mədəniyyətində oxşarlıqlara malikdir, o cümlədən ədəbiyyat, şeir və şair mövzusu. Bunun içində saray və xalq şairləri mövzusu bir çox alimləri özünə məşğul etmişdir. Saray və xalq şairlərinin qiymətləndirilməsi məsələsinin bir çox siyasi və etniki məsələlər üzündən ədalətli şəkildə tədqiq edilmədiyini yuxarıda göstərdik və hansı siyasi səbəblər üzündən bu məsələnin ortaya gəlməsini - qısa da olarsa- izah etdik.

Hansı şairin tamamilə xalq və ya tamamilə saray şairi olması asan olmasa da, ancaq, bizim fikrimizcə, imkan daxilində şairləri belə bir ümumiləşdirmə əsasında dörd şərti qrupa ayırmaq olar:

1. Tamamilə sarayla bağlılığı olmayan və ömür boyu məddahlıq etməyən şairlər;
2. Sarayla bağlı olmayan, amma mədh edən şairlər;
3. Sarayla bağlı olan, amma bir müddətdən sonra saraydan uzaqlaşmış saray əhlini tənqid edən şairlər;
4. Sarayla bağlı və ömür boyu məddahlıq edən şairlər.

Saray şairlərinin örnəyi kimi Firdovsini tam fars millətçiliyinə aludə olmuş şair kimi başqa məddah şairlərindən fərqli olaraq fars millətindən başqa xalqları alçaltmaqdan vaz keçməmiş, hətta qadınlar haqqında tam qeyri-insani bir hökm irəli sürmüşdür. Əlbəttə, biz Firdovsinin ömrünün sonunda yazdığı tövbənamə əsərindən bəlli olduğu kimi, gördüyü işlərdən peşmançılığını bildirdiyini nəzərə alsaq da, bu məsələnin belə təhlili ilə əlaqədar ola bilməz, yəni hər halda o saray şairi olaraq qalır, amma ümidvarıq ki, ömrünün sonunda insanı səciyyəyə bir xalq şairi kimi tövbəsi xalq dərgahında qəbul olsun.

Firdovsidən fərqli olaraq təkçə Azərbaycan yox, bəlkə Şərq və hətta Qərbdə insani və humanizm düşüncələrinə görə dünya xalqları, eləcə də alimlərin sayğısını qazanan Nizami bəzi şahlar və əmirlərə bir neçə əsərini təqdim etsə də, ancaq əsərlərində onları ədalətli olmağa, insafli davranmağa və xalqa xidmət etməyə dəvət etmişdir. Nizami bütün xalqlara sayğı ilə yanaşmış və öz millətini böyük göstərmək üçün heç bir xalqı təhqir etməmişdir. Nizami qadına münasibətini yazdığı əsərlərində açıq-aşkar göstərmişdir. O, Nuşabənin, Şirinin, Məhin banunun timsalında qadın şəxsiyyətinin ülviliyini göstərərək Azərbaycan qadının namuslu və abırlı qadın olduğu məsələsini ortaya qoymuşdur.

Güney Azərbaycanın saray şairi Şəhriyar da bu tədqiqatın obyektini kimi tədqiq edilərkən belə bir qənaətə gəlmək olar:

Şəhriyar özündən qabaqkı saray şairlərin ənənəsinə sadıq qalaraq, öz dönəminin cari axımına uymuş və ancaq lirik mövzularla məşğul olmuş, hər zaman da zəmanənin despotiasinin siyasəti qarşısında susmuş və ya bəzi məqamlarıda yaltaqlıq üzündən, hətta onu, qorxudan da olarsa, müdafiə etmişdir.

Şəhriyarın saray şairi kimi siması təbii ki, tənqid edilməlidir və biz də onun tənqidi layiq məqamlarını yerində tənqid etdik. Amma o biri tərəfdən Şəhriyar anasının tövsiyəsi və dostlarının tənqidi və təşviqi ilə xalqına sarı qayıtmış və tam milli bir simaya – xalq şairinə çevrilməyə can atmışdır və təəsüflərlə həyatının sonunda yenədə hakimiyyətin məddahi kim özünü təqdim etmişdir.

Mövləvi, Yunis Əmrə, İ.Nəsimi və başqa xalq şairlərinin xalq içrə qiymətinin günü-gündən artması onların xalq şairləri olmasının sübutudur. Yunis Əmrə xalqın sadə dilində əbədiyaşar şeirlər yazmaqla saraydan qıraq özünü də əbədiləşdirə bildi.

M.Ə.Sabir kimi xalq şairinin təkçə Azərbaycan xalqı, deyil, bəlkə həm Şərq müsəlman və eləcə də fars xalqında da güclü təsiri olmuşdur və İranda istibdada qarşı mübarizə edən şairlərin müəllimi və öncülünə çevrilmişdir. Sabir

yaşadığı toplumun heç bir ictimai olayına laqeyd qalmamış və güclü şairlik qabiliyyəti və satirası ilə xoşagəlməz hər bir hadisəni tənqid atəşinə tutmuşdur.

Azərbaycanda təkcə kişi xalq şairləri olmamış, bəlkə qadın şairləri – Məhsəti Gəncəvi, Mədinə Gülgün, Mərziyə Üskuyi, Nigar Rəfibəyli və s. - də öz çağında bir xalq şairi kimi çıxış edərək dövrünün tələblərini şeirlərində əks etdirmiş və gələcək nəsil üçün tükənməz xəzinə irs qoymuşlar.

Saray ilə xalq şairləri məsələsi təkcə qədim zamana aid deyil, indi də saray şairləri mövcuddur, əlbəttə bir az fərqli formada. Güney Azərbaycanda fars şovinizminə qarşı günü-gündən artan mübarizənin əsas rolu milli yazıçı, xüsusilə də xalq şairlərin boynuna düşür. Dini lideri və fars şovinizmini mədh edən şairlərlə yanaşı Azərbaycan xalqının milli mənafeyini qulaq ardı edən şairlərin farsca şeir yazmaları və ya Azərbaycan türkcəsində milli məsələyə laqeyd yanaşan şairləri xalq şairi adlandırmaq olmaz.

Güney Azərbaycanın bugünkü tələblərini – milli tələblərini nəzərə aldıqda həm farsca yazan, həm də farsca yazdıqları şeirlərdə milli məsələdən yan keçən şairləri çağdaş dövrün modern saray şairləri adlandırmaq daha doğrudur. Bunun tərsinə, həm Azərbaycan türkcəsində, həm də milli tələbləri şeirlərində əks etdirən şairlər müasir dövrün xalq şairləri adı ilə adlanmağa layiqdirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev C.M və b. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İkin cildə, II cild, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 564 səh.
2. Akpınar Yavuz. Azeri edebiyatı araşdırmaları. İstanbul: “Dergah” nəşriyyatı. 1994, 512 səh.
3. Axundov Yavuz. Ədəbi Portretlər. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı 2004, 240 səh.
4. Aksan Doğan. Şiir dili ve Türk şiir dili. İstanbul. “Cağaloğlu”. 1993, 290 səh.
5. Apoyev Bayram. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2008, 244 səh.
6. Araslı Həmid. “Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri”, Bakı: “Gənclik”, 1998. 732.
7. Araslı Nuşabə. Nizami poetikası (ədəbi qaynaqlar və bədii təsvir vasitələri), Bakı, “Elm”, 2004, -454 səh.
8. Araslı Nuşabə. Nizami və Türk ədəbiyyatı, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 1980.
9. Aşıq Ələsgər (Əsərləri, dastan, rəvayətlər, xatirələr ...). Bakı, “Şərq-Qərb”, 1999, 578 səh.
10. Azafli Mikayıl. Qoca Azafliyam. Bakı – “Nurlan”- 2008. 760 səh. (+24 səh. Rəngli şəkil).
11. Azərbaycan şeiri antologiyası XIX, Bakı, “Şərq-Qərib”, 2005, 424 səh.
12. Azərbaycan şeiri antologiyası XX əsr (1905-1920-ci illər). Bakı. “Şərq-Qərib”, 2005, 432 səh.
13. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. İki cilddə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərib”, 2005, 376 səh.
14. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. İki cilddə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərib”, 2005, 424 səh.
15. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. VII-XII əsrlər Azərbaycan şeiri. Üç cilddə. III cild. Bakı, “Şərq-Qərib”, 2005, 456 səh.

16. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeiri. Üç cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 408 səh.
17. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. VII-XII əsrlər Azərbaycan şeiri. Üç cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 424 səh.
18. Azərbaycan qadın şairləri antologiyası. Bakı: “Avrasiya pres”, 2005, 256 səh.
19. Babayev Yaqub. Ana dili Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirinin inkişafı (XIII-XVI əsrlər). Monoqrafiya. Bakı: “ADPU, 2008, 128 səh.
20. Babayev Yaqub. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Dərs vəsaiti. Bakı: “Nurlan”, 2007. -128 səh.
21. Bağırov Abuzər. Y.E.Bertels və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: “Elm”, 2007. 147 səh.
22. Canım Ridvan. Türk kültür ve edebiyatında Ali Şir Nəvai ve Türkiyede Ali Şir Nevai Çalışmaları. Türkiyat araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı: 19, Erzurum: 2002.
23. Enver Aras. Güney Azerbaycanlı şair Hebib Sahir. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt 14, sayı: 2, sayfa 93-119, Elazığ: 2004.
24. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 296 səh.
25. Əlimirzəyev Xalid. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları (tədris vəsaiti). Bakı: “Nurlan”, 2008. 432 səh.
26. Əliyev Rəhim. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: “Mütərcim”, 2008. 360 səh.
27. Əmrə Yunus. Əsərləri, Bakı: “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 326 səh.
28. Ənvəroğlu Himalay. Azərbaycan şeirinin poetikası. Bakı: “Nurlan”, 2008, 392 səh.
29. Əzizova Nəzakət. Romantizm. Borçalı: 2007. 104 səh.
30. Fədai. Bəxtiyarnamə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, 168 səh.
31. Fətiyev Mahmud. Salman Savəcinin həyat və yaradıcılığı. Bakı, “Elm”, 2009, 228 səh.
32. Firdovsi Əbülqasim. Şahnamə. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 432 səh.

33. Füzuli M. Fuzuli 500 “TİKA”, Ankara. Mayıs 1996.
34. Füzuli Məhəmməd. Əsərlər. Altı cilddə. IV cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 344 səh.
35. Füzuli Məhəmməd. Əsərlər. Altı cilddə. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh.
36. Füzuli Məhəmməd. Əsərlər. Altı cilddə. V cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh.
37. Füzuli Məhəmməd. Əsərlər. Altı cilddə. VI cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 384 səh.
38. Füzuli Məhəmməd. Əsərlər. Altı cilddə. III cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 472 səh.
39. Heyət Cavad. Türklərin tarix və fərhənginə bir baxış. Tehran, 1377. 173 səh.
40. Heyət Cavad. Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış. II cild. Tehran: 1369. 534 səh.
41. Hüseynov Məhərrəm. Dil və poeziya. Bakı: “Elm”, 2008. – 434 səh.
42. Hüseynov Məhərrəm. Poeziya dilinin milli qaynaqları. Bakı, 2009, - 290 səh.
43. Hüseynzadə Böyükağa. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1975. 338 səh.
44. Hüseynəlizadə Siyamək. Eşq Işığı, Böyük Arif Yunus Emrənin İlahiləri, Təbriz-1377 (1999);
45. Gəncəvi Nizami. Leyli və Məcnun. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 288 səh.
46. Güler Kadir və Yaşar Kerim. Divan şiirində Caize (Şair-Patron-Hami İlişkisi) üzerine Değerlendirmeler – I. Dumlupınar Üniversitesi Sosial Bilimler Dergisi. Sayı: 18, Ağustos 2007.
47. Xaqani Əfzələddin Şirvani. Seçilmiş əsərləri. “Lider nəşriyyatı”, Bakı, 2004, 672 səh.
48. Xəlil Rza. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 296 səh.

49. Xudiyev Nizami. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. "Yayıcı", Ankara: 1997, - 491 səh.
50. İnalçık, Halil (2003a), Şâir ve Patron, "Doğu Batı" Yay.
51. Kafkasyalı Ali. İran Türk Aşıkları ve Milli Kimlik. Erzurum-2007, 326 səh.
52. Dədəmin kitabı , Tehran yayın evi əndişeye novş
53. Kafkasyalı Ali. İran Coğrafiyasında Türkler. İstanbul: 2011, 231 səh.
54. Kafkasyalı Ali. İran Türk Edebiyat Antolojisi, Altı cilt, Erzurum: 2004.
55. Karasımoğlu Adnan. "Selçuklu dönemi şiiri ve Memana'nın şiirinin özellikleri", Sümam Yayınları: 1 / Bildiriler Serisi: 1 / Yıl: 2007. s. (1-9)
56. Koroğlu. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2005, 552 səh.
57. Qasımlı Məhərrəm. "ozan-Aşıq sənəti". Bakı, "Uğur", 2007. 304 səh.
58. Qədim Şərq ədəbiyyatı. Şer və nəsr. Tərcümə. "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, Bakı, 1999. 584 səh.
59. Quliyev Elman. Şəhriyar poeziyası və milli təkamül. Bakı: 2004. 281 səh.
60. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2004, 224 səh.
61. Mövləvi Cəlaləddin. Mənəviyyat Məsnəviləri. II cildə. I cild. Tərcümə: Şirinov Səfər. Bakı: 2007. 353 səh.
62. Mövləvi Cəlaləddin. Mənəviyyat Məsnəviləri. II cildə. II cild. Tərcümə: Şirinov Səfər. Bakı: 2007. 277 səh.
63. Müşfiq. Mikayıl. Seçilmiş əsərləri. Bakı "Şərq-Qərb", 2004, 352 səh.
64. Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş əsərləri, Bakı: "Gənclik", 1991, 384 səh.
65. Nicolai Hartmann. Asthetik, Berlin, 1953.
66. Rəhmli Təranə. Ədəbiyyat və tənqidin yaradıcılıq problemləri. Bakı, "Avropa", 2009, 252 səh.
67. Rəsulzadə M.Ə. "Azərbaycan şairi Nizami". Bakı, "Çıraq" nəşriyyatı, 2008. 416 səh, şəkilli.
68. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 2005. 384 səh.

69. Şəhriyar. Yalan dünya, Bakı, «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 1993.
70. Şükürov Əlisa. Gəncəli Nizamidə türkçülük. “Kitab aləmi” nəşriyyatı, Bakı: 2002, 247 səh.
71. Tanındı Zeren. Sultanlar, şairler ve imgeler: Şehname-i Firdəvsinin mukaddimesinin resimler. U.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi Sosial Bilimler Dergisi. Yıl: 9, sayı: 15, 2008/2.
72. Tanındı Zeren. Topkapı sarayının ağaları ve kitaplar. U.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi Sosial Bilimler Dergisi. Yıl: 3, sayı: 3, 2002.
73. Təbrizi Saib. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 256 səh.
74. Vahabzadə Bəxtiyar. Hər çiçəkdən bir ləçək. Şeirlər (tərcümələr). Bakı: “Yazıçı”, 1982, 247 səh.
75. Vahid Əlağa. Vahidin qəzəlləri. Toplayan: H.M.Savalan. “Suruş” nəşriyyatı. 1999. 638 səh.
76. Vaqif Molla Pənah. Əsərləri. “Şərq-Qərb”, 2004, 264 səh.
77. Yeni Türk Edebiyatı, editor: Ramazan Korkmaz, Ankara: 2005, 535 səh.

Fars dilində ədəbiyyat

78. آراسته رضا. تولدی در عشق و خلاقیت. مولوی و روانشناسی. ترجمه: حسین نجاتی. انتشارات «فراروان». 1372. 191 ص.
79. آریان پور یحیی. از نیما تا صبا، ج 1 و 2، تهران: جیبی، 1350.
80. ارسطو. فن شعر، ترجمه: عبدالحسین زرینکوب، تهران: «امیرکبیر»، 1357.
81. براون ادوارد. تاریخ ادبی ایران، در 5 جلد، به کوشش دبیر سیاقی، تهران: «خیام».
82. برتلس ا.ی. ناصر خسرو و اسماعیلیان، ترجمه: آریین پور، تهران: «بنیاد فرهنگ ایران»، 1346.
83. بهار محمد تقی. سبک شناسی، ج 1 و 2، تهران: «امیرکبیر»، 1337.
84. بیگدیلی غلامحسین. چهره اسکندر در «شاهنامه» فردوسی. «اسکندرنامه» نظامی. انتشارات «آفرینش». تهران 1369. 302 ص.

85. ثروتیان بهروز، آینه غیب نظامی گنجه‌ای در مثنوی مخزن الاسرار. انتشارات «نشر کلمه»، تهران: 1369. 317 ص.
86. حلبی علی اصغر. سخن عشق، چاپ اول، چاپ و صحافی «رامین»، تهران 1380، 251 ص.
87. حنا فخوری. تاریخ ادبیات زبان عربی، ترجمه: دکتر آیتی، تهران: «توس»، 1361.
88. دائی جواده سید محمدرضا. علم بدیع در زبان فارسی، اصفهان: «تأیید»، 1335.
89. دیوان حافظ. به کوشش خطیب رهبر. چاپخانه مروی. شهریور 1373. 733 ص.
90. خسرو شاهی جلال. پیشگامان شعر معاصر ترک، انتشارات «مروارید»
91. درگاهی محمود. نقد شعر در ایران. تهران: انتشارات «امیر کبیر»، 1377، 356.
92. رزمجو حسین. شعر کهن فارسی در ترازوی نقد اخلاق اسلامی. جلد اول. انتشارات «آستان قدس رضوی». 1366. 134 ص.
93. رضازاده شفق صادق. تاریخ ادبیات ایران، تهران: «وزارت فرهنگ»، 1323.
94. رضای الهی محمود. هشدارها، تهران، 1354.
95. زرین کوب عبدالحسین و حمید زرین کوب. نقد ادبی. دانشگاه پیام نور. 1380، 240 ص 7.
96. زرین کوب دکتر حمید. چشم انداز شعر نو فارسی، تهران: «توس»، 1358.
97. شاملو احمد، همچو کوچه بی‌انتهای، انتشارات «نگاه»، تهران: 1374.
98. سید حسینی رضا. مکتب‌های ادبی، تهران: «زمان»، 1357.
99. شمیسا سیروس. بیان. تهران: انتشارات «میترا»، 1385. 342 ص.
100. شهریار محمد حسین. کلیات شهریار. جلد 1 و 2 انتشارات زرین و نگاه. 1373. 1225 ص.
101. صورتگر دکتر لطفعلی. تاریخ ادبیات انگلیس، تهران: «امیر کبیر»، 1320.
102. عبدالباقی گولپینارلی. در بیان ادبیات دیوانی. ترجمه توحید سبحانی. انتشارات سروش. تهران 1374. 214 ص.
103. عطار نیشابوری شیخ فریدالدین. منطق الطیر. انتشارات «علمی». چاپ نهم. 1372. 445 ص.
104. عطار نیشابوری. تذکره الاولیاء، تصحیح دکتر محمد استعلامی، تهران: «زوار»، 1355.
105. علوم سیاسی. فصلنامه تخصصی. مؤسسه آموزش عالی باقرالعلوم. سال پنجم. شماره بیستم. زمستان 1381. 404 ص.
106. فروسی توسی. شاهنامه، 10 مجلد، تهران: «بروخیم»، 1313.

107. محمدزاده صدیق حسین. مقالات ایرانشناسی. تهران: انتشارات «تازه‌ها»، 1378، 737 ص.
108. محمدزاده صدیق. سیری در اشعار ترکی مکتب مولویه. انتشارات «قنوس». تهران 1369. 262 ص.
109. منصور حلاج. دیوان حلاج. داود شیری. چاپ هفتم. 1371. 255 ص.
110. مؤتمن زین العابدین. تحول شعر فارسی، تهران: «کتابفروشی مصطفوی»، 1339.
111. مولوی جلال الدین. مثنوی معنوی، تصحیح نیکلسون، تهران: «امیر کبیر»، 1359.
112. وزین‌پور نادر. مدح داغ‌ننگین بر سیمای ادبیات فارسی. انتشارات: «معین»، 1374، 575.
113. وحید فیض‌اللهی حسین. نسیمی دیوانی، 2 جی چاپ، تبریز: «یاران» نشریاتی، 1991، 181 ص.
114. وورغون صمد. صمد وورغونون سئچیلیمیش اثرلری، انتشارات «تلاش»، تبریز: 1372، 199 ص.
115. نیچه فردریک ویلهلم. چنین گفت زردشت، ترجمه‌ی، حمید نیر نوری، تهران: «ابن سینا»، 1351.
116. هوپ هوپ نامه. میرزا علی اکبر صابیر. چاپ: باکو، 1945.
117. ترابی علی اکبر. جامعه شناسی هنر، فروغ آزادی، 1379.
118. نسیمی عمادالدین، علیار سفرلی، تبریز: 1372، 362 ص.
119. یوسفی غلامحسین. برگهایی در آغوش باد. دانشگاه فردوسی مشهد. 2536. جلد دوم. 544 ص.
120. یوسفی غلامحسین. چشمه روشن. انتشارات «علمی». 1376. 857 ص.
121. کلیات دیوان شهریار. چاپ افست اسلامیة